

**Х.Б.Юнусов, Б.Д.Нарзиев, Ж.Б.Юлчиев,
Х.У.Курбанов, Р.К.Киргизбаев, С.Қ.Рахимов, Ў.Х.Бердиев**

КИНОЛОГИЯ СОҲАСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ВЕТЕРИНАРИЯ ХИЗМАТИНИНГ ЎРНИ

(ўқув кўлланма)

ТОШКЕНТ – 2024

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИЧКИ ИШЛАР ВАЗИРЛИГИ
ЖАМОАТ ХАВФСИЗЛИГИ ДЕПАРТАМЕНТИ
САМАРҚАНД ДАВЛАТ ВЕТЕРИНАРИЯ МЕДИЦИНАСИ
ЧОРВАЧИЛИК ВА БИОТЕХНОЛОГИЯЛАР УНИВЕРСИТЕТИ

**Х.Б.Юнусов, Б.Д.Нарзиев, Ж.Б.Юлчиев, Х.У.Курбанов,
Р.К.Киргизбаев, С.Қ.Рахимов, Ў.Х.Бердиев**

**“Кинология соҳасини ривожлантиришда ветеринария хизматининг
ўрни”**

ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМА

ТОШКЕНТ – 2024 йил

“Кинология соҳасини ривожлантиришда ветеринария хизматининг ўрни” Ўқув қўлланма – Т., 2024 – 175 бет. Ички ишлар вазирлиги Жамоат хавфсизлиги департаменти бошлиғи, подполковник О.Н.Шариповнинг умумий таҳрири остида

Тузувчилар:		
Юнусов Худайназар Бекназарович	-	Самарқанд давлат ветеринария медицинаси чорвачилик ва биотехнологиялар университети ректори, биология фанлари доктори, профессор
Нарзиев Бахтиёр Далиевич	-	Самарқанд давлат ветеринария медицинаси чорвачилик ва биотехнологиялар университети “Ветеринария жаррохлиги ва акушерлик”, кафедраси мудири, ветеринария фанлари номзоди, профессор
Юлчиев Жасурбек Баходирович	-	Самарқанд давлат ветеринария медицинаси чорвачилик ва биотехнологиялар университети “Ветеринария жаррохлиги ва акушерлик”, кафедраси доценти, ветеринария фанлари фалсафа доктори (PhD)
Курбанов Хабибжон Уралович	-	Ички ишлар вазирлиги Жамоат хавфсизлиги департаменти Жамоат тартибни сақлаш хизмати катта мутахассиси, майор
Рахимов Содикжон Қобилович	-	Ички ишлар вазирлиги Жамоат хавфсизлиги департаменти Жамоат тартибни сақлаш хизмати етакчи мутахассиси-ветеринар шифокори, капитан
Бердиев Ўткир Худойкулович		Самарқанд вилояти ички ишлар бошқармаси Жамоат хавфсизлиги хизмати Жамоат тартибни сақлаш бошқармаси кинология бўлими бошлиғи, подполковник

Тақризчилар:

Н.Б.Дилмуродов – СамДВМЧБУ, Хайвонлар анатомияси, гистология ва патологик анатомия кафедраси мудири, в.ф.д., профессор

Р.К.Киргизбаев - Ички ишлар вазирлиги Жамоат хавфсизлиги департаменти Жамоат тартибни сақлаш хизмати етакчи мутахассиси, подполковник

О.В.Запруцкая - Ички ишлар вазирлиги Жамоат хавфсизлиги департаменти Жамоат тартибни сақлаш хизмати катта мутахассиси, подполковник

З.Ў.Толпиев - Самарқанд вилояти ИИБ ЖХХ ЖТСБ бошлиғи ўринбосари, подполковник

Мазкур ўқув қўлланма Ички ишлар органлари тизимида таҳсил олаётган тингловчилар, шунингдек кинологлар ҳамда ветеринария мутахассислари учун мўлжалланган бўлиб, бугунги кунда итлар орасида учраётган касалликлар, уларнинг турлари, тарқалиши, таснифланиши, ривожланиш механизми ва клиник белгилари даволаш ҳамда олдини олиш бўйича амалий тавсиялар берилган.

МУНДАРИЖА

	БЕТ
1. Кириш. Кинология соҳасини ривожланиш тарихи.....	4
2. Хизматда фойдаланиладиган итларни тарбиялашда кинологларнинг вазифалари.....	18
3. Итларнинг анатомио-физиологик тузилиши.....	21
4. Итларни сақлаш, парваришлаш ва озиклантириш тартиби.....	42
5. Хизматда фойдаланиладиган итларни юқумли ва юқумсиз касалликларга чалинишини олдини олиш бўйича профилактик чора-тадбирлар.....	53
6. Итларнинг юқумли касалликлари.....	57
7. Итларнинг гельминтоз касалликлари.....	71
8. Итларнинг юқумсиз касалликлари.....	76
9. Итларда учрайдиган турли хилдаги шикастланишларнинг турлари ва уларни даволаш.....	109
10. Итларда модда алмашинуви касалликлари.....	129
11. Хизматда фойдаланиладиган наслдор итлардан зот олишда наслчилик ишларини самарали ташкил этиш бўйича профилактик чора-тадбирлар.....	144
12. Атамалар.....	170
13. Фойдаланилган адабиётлар.....	175

КИРИШ

Ит қадимдан инсоннинг содиқ дўсти ҳисобланган. Инсон итларнинг ўта зехнлилиги, хидларни ўткир сезиши, яхши кўриши, эшитиши, тез чопиши ва чидамлилигини олдиндан сезиб, уларни бошқа хайвонларга нисбатан ўзига яқинлаштирган. Шу боис ҳам бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар сингари ички ишлар органларида ҳам хизмат итларидан кенг фойдаланиб келинмоқда. Жумладан, иш жараёнларида шубҳали ҳолатларга дуч келинганда, ўткир сезиш қобилиятларидан инсон ҳаётига ҳавф соладиган гиёҳвандлик воситалари ва қурол-яроғ, ўқ-дори ва портловчи моддаларни юртимиз ҳудудига кириб келишини аниқлашда уларнинг хизматидан кенг фойдаланилади.

Инсон фойдаланиш мақсадида уни парваришлаши ва яхши муносабати туфайли ит унинг ишончли ҳимоячиси ва хизматдаги ҳамроҳига айланган. Бироқ, уларни парваришлаш, озиклантириш, сақлаш, ишлаш тартиб-қоидалари бузилса, ҳасталаниб, охир оқибат нобуд бўлишига олиб келади. Бундан ташқари, ҳасталанган ит инсонларга баъзи юқумли касалликларни юктириш манбаи ҳамдир. Улар одатда бир ёшгача бўлган даврида жуда тез касалликка чалинадилар. 2 ёшдан 5 ёшгача касалланиш даражаси пасайиб, 6 ёшдан сўнг яна ортади. Шундай экан итларда учрайдиган касалликларни самарали даволаш ветеринария мутахассислари олдидаги энг муҳим вазифаларидан ҳисобланади.

Ушбу қўлланмада итларни сақлаш ва озиклантириш, итлар орасида энг кўп учраётган касалликлар таснифи, сабаблари, ривожланиш қонуниятларининг давом этиши, уларни эртанги босқичларда аниқлаб тўғри ташхис (диагноз) қўйиш даволаш ҳамда олдини олиш бўйича маълумотлар ёритилган.

Қўлланмада Ички ишлар органлари тизими тингловчилари, ветеринария мутахассислари ва ҳудудий божхона бошқармалари кинологларига хизмат итларини касалликлардан химоя қилиш бўйича бир қатор амалий тавсиялар берилган.

Кинология соҳасини ривожланиш тарихи

Кинология – итлар ҳақидаги фан бўлиб, итшунослик, яъни итларнинг тузилиши, келиб чиқиши ҳамда уларни асраш, озиклантириш, турли хил хизматлар учун тайёрлаш, ўстириш ва урчитиш тўғрисидаги фандир.

Ит – ҳайвонлар орасида одам учун энг содиқ жонивор ҳисобланади. Ж.Кювенинг таъкидлашича итлар инсоният учун энг ноёб, фойдали ва ўта мукамал топилмалардан биридир. Инсон итларнинг ўта зехилилиги, ҳидларни ўткир сезиши, яхши кўриши, эшитиши, тез чопиши ва чидамлилигини олдиндан сезиб, уларни бошқа ҳайвонларга нисбатан ўзига яқинлаштирган.

Қадимдан одамлар итлардан ов жараёнларида ҳамда турар жойларни кўриклаш мақсадларида фойдаланишган. Шунингдек, итларни ҳарбий соҳада қўллаш, айниқса яхши самара беради. Улардан чегараларни кўриклашда, жиноятчиларни топиб ушлашда, портловчи ва гиёҳханд моддаларни кидиришда, ҳарбий қурилмаларни кўриклашда кенг фойдаланилмоқда. Бундан кўриниб турибдики, итлар одамларга нафақат рухий кўмак беради, балки иктисодни ривожлантиришга ҳам ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшиб келмоқдалар.

Ҳуқукни муҳофаза қилувчи органларнинг тўрт оёкли ёрдамчилари наркотик ва портловчи моддаларни аниқлайди, жиноятчиларни кидиришда “из олади”, оммавий тадбирларда одамлар хавфсизлигини

химоя қилади, турли аҳамиятга эга объектларда коровуллик вазифасини бажаради. Буларнинг барчаси ўз йўлини ички ишлар органлари билан боғлаган устозлари – профессионал кинологларнинг маҳорати, фидойилиги ва машаққатли меҳнати туфайли амалга оширилмоқда. Кинолог мутахассислар нафақат хизмат кинолог, балки тўлақонли полиция ходимлари ҳамдир. Улар хавфли жиноятчиларни кидириш ва ушлашда, қамокка олинганларни кузатиб боришда, шаҳар кўчаларида жамоат тартибини сақлашда, терроризмга қарши курашда, наркотик моддаларнинг ноқонуний айланишига қарши курашда шахсан иштирок этади.

Хизмат итларини урчитиш тарихи асрларга бориб тақалади. Агар хизмат итларини уртичиш ҳақида гапирадиган бўлсак, у XIX-асрнинг иккинчи ярмида фаол ривожлана бошлади. Прага университети профессори Ханс Гросснинг “Жандарм ёрдамчиси” номли мақоласининг пайдо бўлиши, эҳтимол, полиция кинологиясининг ривожланиши учун биринчи рағбатлардан бири бўлган. У Австрия-Венгрия полиция журналларидан бирида чоп этилган. Гарчи хизмат итларидан полиция хизмати эҳтиёжлари учун фойдаланиш имкониятлари турли Европа мамлакатларида XIX-XX асрлар охирида ўрганилган. Полиция кинологиясини ривожлантириш даражаси ва сифати бўйича Германия биринчи ўринни эгаллади. Айнан шу мамлакатда хизмат итларидан полиция максадларида фойдаланишга катта эътибор қаратилди, бу хайвонларни ўқитишнинг самарали усулларини яратиш ва армия ва полиция бўлинмаларини тўрт оёқли ёрдамчилар билан таъминлаш тизимини ишлаб чиқиш имконини берди.

Германиядаги асосий полиция зоти Доберман эди. Россияда 1908 йилдан 1940 йил охиригача Доберман ҳам чор Россияси полициясининг,

сўнгра Совет Иттифоки полицияси ва НКВД қўшинларининг асосий ишчи ити бўлиб қолди. Кейинчалик, улар қисқа жун қопламалари туфайли доbermanлардан фойдаланишдан воз кечишга қарор қилишди, бу уларни шимолнинг қаттиқ иклимида махбусларни кўриклаш учун ишлатишни имконсиз қилди. Шу билан бирга ушбу ит зотининг битта эгасига боғланиб қолиш хусусияти мавжуд бўлиб, лекин полиция ва қўшинлари хизматида ҳар доим хизмат итлари инструкторлари ва кинологлар ўзгариб туриши мумкин. Шунинг учун вақт ўтиши билан Совет Иттифокида харбий соҳада асосий ишчи ити немис овчаркасига асосланган Шарқий Европа овчаркасига айланди.

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари эҳтиёжлари учун хизмат итларидан фойдаланиш бугунги кунда - илмий-техника таракқиёти даврида, янги техник қурилмалар пайдо бўлган даврда ўз долзарблигини йўқотмайди. Кинология хизматидаги асосий нарсa ҳар доим инсон бўлиб қолади - хизмат итини ўргатадиган, уни жиноятчининг изига олиб борадиган ва жиноятчиларни ушлаб туришда шахсан иштирок этадиган ҳам инсондир.

Фуқаролар ҳавфсизлигини таъминлаш, бойликларни сақлаш, жиноятчиларни қўлга олиш, жиноят содир этган шахсларни аниқлаш мақсадида полиция ходимлари итлардан фаол фойдалана бошлади.

Россияда кинология ва полицияда итлардан фойдаланиш асосчиси истеъдодли инструктор кинолог, Москва полициясининг қидирув бўлими бошлиғи В.И. Лебедевдир. У немис ҳамкасблари томонидан итлардан фойдаланиш усуллари ва тактикаларини синчковлик билан ўрганиб чиқди, Германияда кинолог-мураббийлар тайёрлаш тизими ва ўқув жараёнини ташкил этиш билан танишди. Шундан сўнг В.И. Лебедев Россияда харбий итларини тайёрлашни шакллантириш ва ривожлантириш бўйича фаол иш

бошлади. Унинг меҳнати эвазига тез орада барча вилоят ва туман бўлимларида ички ишлар органларининг ташкилий штат тузилмасига кинологлар ва хизмат итлари киритилди.

В.И. Лебедевнинг хизмати натижасида кинолог мутахассислари ва хизмат итларни тайёрлаш миллий тизимини ривожлантириш бўйича, 1909 йил 21 июнда харий кинолог-инструкторлар мактаби ва намунавий питомникнинг тантанали очилиши бўлиб ўтди. Биринчи жаҳон уруши бошланишидан олдин мактаб 300 дан ортиқ мутахассис харбий кинологларни тайёрлаган. Санкт-Петербургда мактабнинг очилиши бутун Россия империясида итлар тайёрлашнинг ривожланишига ҳисса қўшди. Москва, Псков, Тошкент ва Владивостокда хизмат итларини тайёрлаш мактабига эга ихтисослаштирилган питомниклар ташкил этилди. “Полиция ва қўриқлаш хизматида итларни қўллаб-қувватлаш жамияти” фаоллари мазкур шаҳарларда милиция ходимлари учун бир канча кинология муассасалари ташкил этиш, полигонлар куриш, итлар харид қилиш ишларини олиб борилди. Ўқув жараёнини таъминлаш учун мактабларга нафақат “Милиция ва қўриқлаш хизматида итларни тарғиб қилиш ва қўллаш жамияти” марказий мактаби битирувчилари, балки юқори малакали хорижий мутахассислар ҳам таклиф этилмоқда. Шундай қилиб, мамлакатимизда кинология мутахассисларини янги, замонавий даражада тайёрлашни таъминловчи кинологик таълим пайдо бўлмоқда. Россия тезда дунёда итлар етакчилигига яқинлашди.

Атоқли кинолог олим, истеъдодли ўқитувчи, хизмат итларини кўпайтиришни ташкил этиш бўйича мураббий Всеволод Василевич Язиков иштирокисиз кинологик хизмати ривожлантириш мумкин эмас эди. Унинг ҳиссаси чегара ва ички қўшинлар учун хизмат итларини этиштириш назарияси ва амалиёти учун илмий асос бўлди. В.В Язиков

саъй-ҳаракатлари билан 1924 йилда Москвада хизмат итларини тайёрлаш учун ҳукумат томонидан Марказий ҳарбий мактаб ва армия эҳтиёжлари учун зотдор итларни кўпайтириш учун питомник ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилинди.

Иккинчи жаҳон уруши бошланиши билан итларга бўлган эҳтиёж сезиларли даражада ошди. Шу сабабли, Марказий мактаб фақат фронт эҳтиёжлари учун кинолог мутахассислар ва хизмат итларини тайёрлаш курсларига ўтди, балки марказий мактабдан ташқари, итлар билан бирга хизматга келган мутахассисларни тайёрлаган хизмат итларини парвариш қилиш тўғрақларида кинологлар тайёрланди. Итлар кўшинларни жойлаштириш жойларини, ҳарбий омборларни ва ҳарбий техника тўхташ жойларини қўриқлашда, душманнинг саботаж гуруҳларига қарши курашда, танкларни йўқ қилиш, сигналчилар ёрдамчиси ва мина овчилари сифатида ишлатилган.

Урушидан сўнг, итларни парвариш қилиш бўйича мутахассисларнинг билим даражасини ошириш мақсадида, Совет Армияси учун мутахассислар Марказий ҳарбий кинология мактабида тайёрланишни давом эттирдилар. Кейинчалик, Ички ишлар вазирлиги тизимида хизмат итларини тайёрлаш ривожланди: Собик Иттифокнинг кўплаб шаҳарларида қидирув итларини тайёрлаш мактабининг мутахассислари шакллантирилди ва битирилди.

1968 йилда Иттифок НКВД кўшинларининг Олма-Ота олий чегара қўмондонлик билим юртида кинологлик хизмати факултети ташкил этилиши билан биринчи марта 4 йиллик чегара ва ички кўшинлар учун кинологларнинг касбий тайёргарлиги ташкил этилди. Бу воқеа мамлакатимизда кинология ривожининг янги босқичини бошлаб берди. Бу катта ёшли кинологларнинг назарий, услубий ва амалий тайёргарлигининг

сифат жиҳатидан юқорилиги билан ажралиб турди. Ҳайвонларнинг этологияси ва зоопсихологияси соҳасидаги илмий тадқиқотларнинг сўнгги натижалари асосида хизмат итларини тайёрлашнинг мавжуд усуллари такомиллаштирилиб, янгилари яратилди. Йигирманчи асрнинг иккинчи ярми кинология ва ҳарбий итларни ўқитиш бўйича нашр этилган адабиётлар сонининг кескин ўсиши билан ажралиб турди. Шундай қилиб, 1963 йилда "Чегара кўшинлари бўлинмаларида инструкторлар, маслаҳатчилар тайёрлаш ва хизмат итларини тайёрлаш" ўқув қўлланмаси, 1969 йилда "Инструкторлар ва маслаҳатчиларни махсус тайёрлаш методикаси" ўқув қўлланмаси, 1972 йилда "Хизмат ити" дарслиги, "Изни топиш" услубий қўлланма ва 1987 йилда "Хизмат итларини ўргатиш" дарслиги чоп этилди.

Польшада фаолият кўрсатадиган Кинология Федерациясининг азоси А. Керскининг маълумоти бўйича FCI – Federation Cynologique Internationale – Халқаро Кинологик Федерацияси дунёнинг 34 кинологик ташкилотларини бирлаштиради. Улар 4 географик минтақалар бўйича гуруҳланади.

1. Европа: Австрия, Белгия, Чехия, Словакия, Дания, Испания, Франция, Нидерландия, Югославия, Монако, Норвегия, Финляндия, Люксембург, Португалия, Польша, Германия, Румыния, Италия, Швеция, Венгрия, Швейцария.
2. Америка ва Кариб ороллари, Аргентина, Бразилия, Колумбия, Доминикан Республикаси, Чили, Эквадор, Мексика, Панама, Уругвай, Венесуэла, Парагвай.
3. Осиё: Исроил, Япония.
4. Африка: Морокко.

Бошқа гуруҳ давлатлари ҳам мавжуд – Англия, Исландия, Пуэрто – Рико, Бахрейн, Гонконг, Филиппины, Сингапур, Непал ва ЖАР. Улар федерацияга кирмаса ҳам берадиган ит шажаралари Федерация томонидан тан олинади. Шунинг учун бундай шажараларга эга насли итларни қўллашда ҳеч қандай муаммолар бўлмайди.

FCI президенти ҳар йили бирлашма съездида сайланади, бир зотга мансуб ёки бир нечта кариндошлиги мавжуд зотларни бирлаштирадиган итларни урчитадиган клублар ҳар икки йилда бир маротаба йиғиладилар.

Ҳозирги вақтда Россия федерациясида кинология хизматининг ривожланиши билан илмий асосда шуғулланиб келадиган олимлар фаолият кўрсатиб келмоқдалар: Поярков А.Д. – Ҳайвонларнинг эволюцион морфологияси ва экологияси институти ходими; Варлаков В.С. – ТФА қарашли Нормал физиология институтининг ходими; Гражданкина А.Н. – Москва Зоопарки-нинг илмий ходими; Овсянников Н.Г. – ФА қарашли ИЭМЭЖ илмий ходими; Богословская Л.С. – ФА қарашли ИЭМЭЖ етакчи илмий ходими ва бошқ..

Кинология хизматининг республикамизда ривожланишини таҳлил қиладиган бўлсак диққат-этиборни авваламбор чорва моллари боқиладиган яйловлардаги “чўпон” итларга, шунингдек, 1899 йилда “Красноводск–Тошкент” ва 1905 йилда “Оренбург–Тошкент” йўналишида темир йўл катнови йўлга қўйилганидан сўнг, яъни ҳудудимизга итларни олиб келиш имконияти яратилганига қаратмоғимиз лозим.

Туркистонга дастлаб “сеттер” ва “пойнтер”лар олиб келинган. Тошкентлик кексалар ва тарихга қизиқувчи катта ёшли кишиларнинг сўзларига қараганда, улар асосан инглиз ва ирланд “сеттер”ларидир. Чиройли “пойнтер”лар эса Тошкент типографияси бошлиғи А.О.

Порцевга тегишли бўлиб, 1908 йилда Туркистонда у дастлабки овчилар жамиятини ташкил этган.

1911 Тошкентда биринчи итлар кўргазмасида 50 дан ортиқ итлар катнашган. Асосий “Кинология” марказлари Тошкент ва Самарканд шаҳарларида бўлган.

Ўша вақтларда Туркистонда насли итларни кўпайтириш бўйича алоҳида ишлар олиб борилмаган. Бундай тадбирлар 1927 йилдан йўлга қўйила бошланди.

1929 йилнинг май ойида Тошкентда II – Умумўзбек ов итлари кўргазмаси ўтказилди. Тўрт йил ўтгач эса мазкур шаҳарда Осоавиахим хузурида хизмат итлари клуби ташкил этилиб, хизмат ва уй итлари билан шугулланишга киришилган. 1968 йилда Тошкент табиатни муҳофаза қилиш жамияти қошида уй итлари билан қизиқувчилар секцияси ташкил этилди. У анча кенгайганлиги боис, 1982 йилда Тошкент уй итларига қизиқувчилар жамиятига айлантирилди. 1991 йилда “Тошгорохотриболовсоюз” ва “Тошкент итшунослар жамияти”даги овчи итшунослар бўлими негизида “Ўзбекистон кинология федерацияси” ташкил топди. Унинг Низоми Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида рўйхатдан ўтган. Федерациянинг асосий вазифаларидан бири бу, “Ўрта Осиё овчаркаси” ва “Тоши” зотли итларни асраб қолиш ва Республикамизни Халқаро кинология федерациясига аъзо (FCI) этишдан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси федерациянинг ушбу ташаббусини қўллаб-қувватлади. Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил 18 мартдаги 143-сонли қарори билан Ўзбекистон Кинология федерациясига Республика ҳудудида кинология фаолияти билан шугулланувчи етакчи ташкилот мақоми берилди. Ҳозирги кунда эса у

халқаро кинология федерациясига аъзодир. Шу билан бирга мамлакатимизда итлар билан шуғулланувчи клублар ва ташкилотлар, яъни “Ватанпарвар”, “ТОЛС” (Тошкент итларга кизикувчилар жамияти) ташкил топиб, айни пайтда улар ўз фаолиятларини олиб боришмоқда.

Бизнинг юртимизда ҳам итларнинг ўзига хос зотлари мавжуд. Улардан бири “Този” деб аталувчи овчи итлардир. Овчилар бир мавсумда шундай зотли итлар ёрдамида 400 га яқин тулки ва қуён овлашлари мумкин. Чунки улар жуда чидамли ва ҳаракатчандирлар. Бундан ташқари Республикамизда “Тайган” ва “Ўрта Осиё овчаркаси” зотлари ҳам яратилган.

“Ўрта Осиё овчаркаси” тўғрисида сўз очилганда, шунини айтиб ўтиш керакки, Ўрта Осиёда шундай зотли итлар бор эдики, улар катта қўй подаларини ёввойи ҳайвонлардан химоя қиларди. 1933 йилда Осоавиахим экспедицияси таркибига кирган кинолог–мутахассислар мазкур итларни ўрганиб Ўрта Осиёдаги чўпон зот итларининг энг яхши сифатларини бирлаштирувчи “Ўрта Осиё овчарка”ларининг ягона стандарт зотини яратиш тўғрисидаги фикрини илгари сурдилар.

Ҳозирги пайтда Республикамиз ҳудудига итларнинг 50 га яқин зоти мавжуд бўлиб, улар хаваскорлар ва давлат ташкилотлари қарамоғидадир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 24 октябрдаги 364–сонли қарорига асосан божхона ва бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг кинология хизмати фаолиятини такомиллаштириш мақсадида Миллий кинология маркази ташкил этилди ва унинг вазифалари белгилаб олинди.

Итларнинг келиб чиқиши.

Одамлар хали чорвачилик ва дехқончилик нималигини билмаганда, ҳамда уларнинг яшаши учун бирдан бир чора ов бўлганда, ит одам қўлга ўргатган уй хайвонлардан биринчиси эди. Бу палеолитда, тўғрироғи тош асрда, қачонки одам оловдан фойдаланишни ҳамда тошдан ва суякдан биринчи маҳсулотларни яшашни бошлаганда вужудга келган. Шундан буён, мана 30-40 минг йилдирки ит одам билан бирга.

Уй хайвонлари ибтидоий одамнинг ҳаётини ва меҳнатини энгиллаштирганлар, ўз томонидан, одам ҳам факат унга фойдали бўлган турларни урчитган ва такомиллаштирган. Чорвачилик ва дехқончилик билан шуғулланиш, янги уй хайвонларнинг пайдо бўлиши (от, қўй, қорамол) итни “такомиллаштирди” чунки у овда ишлатилишидан ташқари подани ва эгасининг уйини қўриқлайдиган бўлди.

Итларнинг узоқ аجدодлари бўлиб ёвойи бўри ва шакаллар хисобланади. Буни бир нечта белгилар исботлайди: биринчида – айрим зотлар сунъий танлаш таъсирида кам ўзгарганлар ва кўп хислатлари билан бўрилари эслатадилар (Енисей, Чукотка, Колима ва Канада Шимолнинг лайкалари ҳамда немис овчаркаси); иккинчидан – серпуштлик ва итни бўри ёки шакал билан чапиришдан ҳосил бўлган ва нормал ривожланадиган дурагайлар; учинчидан – лайка ва бошқа ит зотларининг скелети шакалникка ўхшашлиги; тўртинчидан – ҳозир ҳам бўри, песетс ёки тулкини осонликча қўлга ўргатиш мумкин, шу билан бирга ит одамнинг қаровидан қолса тезда ёвойиллашиб кетади. Аммо итларга факат бўри ва шакаллар яқин бўлади. Гиёна, песетс, тулки ва бразил итлари уй итларига ўхашликларига қарамасдан, уларнинг аجدодлари бўлиб ҳисобланмайди, чунки улар ит билан чапитиштирганда авлод бермайди.

Археологик казишлар натижалари Осиё ва Европа хуудларида кадим замонда уч типдаги итлар яшаганлигини кўрсатди:

1-тип – торф ити. Унинг скелети доим торф ичидан топилганлиги сабабли бундай аталади. Торф итининг бош чаноғи шақалникига ўхшайди. Бундай итларнинг бош чаноғи замонавий пинчер ва терерларникини эслатади. Торф итининг авлодлари: русс-фин, немис ва бошқа лайкалар ҳамда пинчер, терер, чау-чау ва шпитслар.

2-тип – “Иностранцев ити” – профессор Д.П.Акучин томонидан таклиф килинган. Бу итнинг суяклари Красноярск, Амур кирғоклари, ғарбий Қозоғистон, Крим, Смоленск, Абакан атрофларида топилган. Иностранцев ити торф итидан каттароқ бўлиб, у 20-30 минг йил аввал кўлга ўргатилган. Иностранцев итининг авлодлари: муғул, кавказ, ўрта осиё, тибет овчаркалари, нюфаундленд, сенбернар, дог, мастиф, шимол-шарқ лайкалари.

3-тип – “Путятин ити” - биргина экзemplяри Новгород губернияси аторфида топилган. Бу итлар Иностранцев итига жуда яқин бўлиб факат бош чаноғи саъл калта, тумшуғи эса узунрок.

Путятин итининг авлодлари: шаркий итлар-париялар (турли зот метислари), замонавий динго ва айрим лайкалар.

Бронза асрида итларнинг янги типи – бронза ити пайдо бўлган. Бундай итларнинг бош скелети жанубда ва Сибирда топилган. Шуниси кизиқарли – ки – айнан шу даврда янги, тамомила бошқача қўйларнинг типи пайдо бўлган. Бу эса итлардан шу вақтдан бошлаб подани кўриклаш учун фойдаланлигини кўрсатади. Бронза итининг бош суяги ҳамда Хиндистон ва Эронда яшаган Хиндистон бўрисининг бош суяги орасида анатомик ўхшашлик мавжуд.

Бронза итининг авлодлари: Европадан келиб чиққан немис, белгия, француз овчаркалари, колли ва айрим лайкалар.

Бронза асрининг иккинчи типи ҳам бор – кул ити. Унинг суяклари садака гулханларининг кулидан топилган. Бу хол уларнинг овчи ит бўлганлигидан далолат беради, чунки ов яхши бўлиши учун садакага факат кимматли нарса келтирилган. Авлодлари: този, исковуч итлар, такса ва спаниэл.

Този итларнинг аждодлари ханузгача аниқ эмас. Аммо тозиларнинг ватани Африка эканлиги ҳеч шубҳа туғдирмайди, чунки у эрда уларнинг кўпсонли тасвирлари топилган.

Академик С.И.Боголюбский барча йўқолиб кетган ва мавжуд ит зотларини 5 асосий типларга бўлган. Бу классификация ҳозир ҳам қўлланади.

Биринчи тип – шпицсимонлар. Уларнинг шажараси бўри ва шақаллардан келади. Қадимги шпицлар Швецария, Рим империяси, Сибир ва Хитойда маълум бўлган. Замонавий авлодлари: шпиц, пинчер, терьерлар.

Иккинчи тип – тозисимонлар. Бу итлар массив бўлиб, уларнинг боши кенг, тумшуги бироз калта, қулоқлари узун ва осилган бўлади. Бу итлар Шимолий Африка (Миср) кейинчалик Рим, Греция ва бутун Европанинг хонакилаштирилган бўри-шақалларидан келиб чиққан. Улар чидамли, тез югурадиган ва яхши хид биладиган итлар. Ундан ташқари бу гуруҳга пойнтер, сеттерлар, бошқа исковуч тозилар, спаниэллар ва калта оёкли таксалар гуруҳи киради.

Учинчи тип – тозилар – энг чопкир итлар. Уларнинг суяклари ингичка, тумшуги узун, оёқлари анча узун бўлади.

Тўртинчи тип – догсимон итлар. Бу итлар энг йирик, кучли ҳисобланади. Конституцияси хом ва оғир, лаблари осилган, мускулатураси бўш. Жанговар ит сифатида, бундан 15 минг йил аввал қадимги Миср, Ассирия, Вавилон, Эронда маълум бўлган. Карфагенликлар бундай итларга темир совутлар кийгизиб душман суворийларига қарши жангга чиқарганлар. Доглар тўғрисида маълумотлар, Алтайда топилган эраиздан 2 минг йил аввал ёзилган қўлёзмаларда бор.

Бу гуруҳга барча доглар, мастиф, булдог, мопс, сенбернар, ньюфаундленд ва Мўгулистон, Испания, Кавказ ҳамда Ўрта Осиё маҳаллий ит зотлари киради.

Бешинчи тип – овчаркалар. Бу итлар, бронза асрида, кўчманчи чўпонларга ёрдамчи сифатида пайдо бўлганлар. Олимларнинг фикрига кўра улар маҳаллий лайкаларни догсимон, ов итлари ва хиндистон бўрилар билан чатиштириш натижасида келиб чиққанлар. Бу гуруҳга колли, немис, венгер, украинна, шимолий кавказ овчаркалари киради

Лайкалар келтирилган бешта типларга кирмайди. Уларнинг номи лай (русча) – хуриш сўзидан келиб чиққан. Лайкаларнинг бош суяк тузилиши ҳар хил типларга ўхшайди. Барча лайкаларни ўхшаш феъл-атвори бирлаштиради.

Жанубий Осиё ва Шимолий Америкада парий - итларнинг гуруҳи мавжуд: бу итлар турли зотларни чатиштиришдан келиб чиққанлар.

Хонакилаштириш ва сунъий танлаш таъсирида, йиллар давомида, итларнинг скелети ва мускулатураси, тана шакли ва олий асаб системаси янгича ривожланган. Тана массаси катталашган ёки кичрайган, скелети мустаҳкамлашган ёки аксига, кучсизланган. Шунга қарамадан бу ягона биологик тур - *Canis lupus f.familiaris*.

ХИЗМАТДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИТЛАРНИ ТАРБИЯЛАШДА КИНОЛОГЛАРНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

Шахар-туман-тармок ИИБларида хизмат олиб бораётган кичик-инспектор кинолог ходимлар узларига бириктирилган махсус йуналишлар буйича тайёрланган хизмат итлари билан,содир этилган жиноятларга тергов-тезкор гурухи таркибида вокеа жойларига чикишни ташкил этадалар.

Шахар-туман-тармок ИИБларида хизмат олиб бораётган кичик-инспектор кинолог ходимларга 2 бош яни из кидирув ва гиёхванд моддаларни кидириб топиш йуналишлари буйича махсус тайёрланган хизмат итлари билан хизмат олиб борадилар.

Шахар-туман-тармок ИИБларида хизмат олиб бораётган кичик-инспектор кинолог ходимлар узларига бириктирилган хизмат итлари билан мунтазам равишда шугилланиб боришлари билан бирга,уларни парваришлаш,озиклантириш,уларга ветеринар ёрдам курсатиш,вальер ва кичик машк майдончаларини тоза ва бут холида саклаш,санитария холдатида тутиш, хамда хизмат итларини махсус тайёрланганлик даражасини яхшилаб бориш ишларини ташкил этадилар ва жавобгар хисобланадилар.

Кинолог ходимлар томонидан амалга ошириб борилаётган ишлар,хизмат итлари ёрдамида фош этилаётган жиноятларнинг кискача мазмуни ва хисобот курсаткичларини умумлаштириб,жойлардаги кинология хизмати рахбарларига тақдим этиб борадилар.

Кинолог ходимларни махсус йуналишлар буйича тайёрланмаган хизмат итлари билан хизмат олиб боришлари катъиян тақикланади.Агарда бундай холатларга йул қуйилса кинолог ходим ва уларнинг бевосита масъулрахбарларига нисбатан интизомий жазо чоралари қулланилади.

80. Кинолог ходимларни хизмат олиб бориш жараёнини тугри ташкил этиш, бошқариш ва назорат қилиш вазифаси тугридан-тугри шаҳар-туман-тармок ИИБлари бошлиқларининг хизмат буйича уринбосарларига, бундай лавозим йуклигида ёки жамланмаган вақтида, туман ИИБ бошлиқларининг ШТБХ буйича уринбосарлари зиммасига юклатилади. Шунингдек, кинолог ходимларнинг қўнлик иш фаолиятини назорат қилиш жойлардаги шаҳар-туман-тармок ИИБларидаги Навбатчилик қисм томонидан амалга оширилиб боради.

Кинолог ходимларни жиноят содир этилган жойларга воқеа жойларига олиб чиқиш тергов-тезкор гуруҳи раҳбари зиммасига юклатилади.

ЙПХ мунтазам масканлари, блок-тусиқ-чекара постлар ва назорат-қўзғатув масканларида кинология хизматининг хизмат итлари питомнигининг портловчи ва ғиёҳванд моддаларни қидириб топиш бўлинмалари кичик инспектор, инспектор ва инструктор-кинологлари ҳамда ЙХХ бошқармалари ЙПХ инспектор-кинолог ходимлари узларига бириктирилган портловчи ва ғиёҳванд моддаларни қидириб топиш маҳсул йўналишлари буйича тайёрланган хизмат итлари билан хизмат олиб борадилар.

Масканларда хизмат олиб бориш жараёнида кинолог ходимларни хизмат фаолиятини тугри ташкил этиш, бошқариш ва назорат қилиш вазифаси Кинология хизмати бошлиғи ва унинг уринбосари, ҳудудий шаҳар-туман-тармок ИИБлари ва ЙХХ бошқармаларининг навбатчилик қисми томонидан амалга ошириб борилади.

Масканларда хизматга жалб этилган ЙПХ инспектор-кинолог ходимлари узларига бириктирилган 2 бош, яъни портловчи ва ғиёҳванд моддаларни қидириб топиш буйича тайёрланган хизмат итлари балан

жалб этиладилар.когда учун хизмат итлари питомнигидан жалб этилган ходимлар 1 бош хизмат ити билан хизмат олиб боришлари мумкин.

Кинолог ходимларни махсус йуналишлар буйича тайёрланмаган хизмат итлари билан хизматга жалб этиш катъиян таикланади.Агарда бундай холатларга йул куйилса кинолог ходим ва уларнинг бевосита масъул рахбарларига нисбатан интизомий жазо чоралари кулланилади.

Масканларда хизматга жалб этилган кинолог ходимлар узларига бириктирилган хизмат итларини зарурий анжомлари билан тарок,калта ва узун аркон,түмшүкбанд,апортировка хизмат олиб борадилар ва хизмат вакти тугаганида кинолог ходим хизмат итини масканда колдириб кетиши таикланади.

Масканларда хизмат олиб бораётган кинолог ходимларнинг асосий хизмат вазифалари масканлардан утаётган,бунда асосий шубхали туюлган,гумонланган ва ушлашга берилган,шу билан бирга ЙПХ инспектори томонидан тухтатилган транспорт воситаларини хизмат ити ёрдамида текширишдан иборат булади ва хизмат олиб бориш тартиби кинолог ходимнинг хизмат олиб бориш вакти билан белгиланади.

Масканларда хизмат олиб бораётган барча тоифадаги кинолог ходимлар узларига бириктирилган хизмат итлари билан мунтазам равишда,яни хизмат итларини махсус йуналишлар буйича куникмаларини шакллантириб бориш мақсадида жойлардаги кинология хизматларининг хизмат итлари питомникларида мшгулотлар олиб борадилар.

ЙПХ инспектор-кинолог ходим меҳнат татилида ,бетоб ва хизмат сафарида булганда ёки ушбу лавозим жамланмаган такдирда хизмат итлари ЙХХБнинг рахбари томонидан бошка бир ЙПХ инспектор-кинолог ходимга бириктиради.Агарда жойларда ЙХХБда хизмат итларини саклаш

учун питомник булмаган тақдирда, ушбу хизмат итлари вилоят ИИБ раҳбариятининг ички буйруғи кинология хизматларидаги хизмат итлари питомнигига вақтинча саклаб туришга юборилади.

ИТЛАРНИНГ АНАТОМО-ФИЗИОЛОГИК ТУЗИЛИШИ

Анатомия - инсон ва ҳайвонлар организмнинг тузилишини ўрганувчи қадимги биологик фанлардан биридир. «Анатомис» сўзи грекча сўздан олинган бўлиб, кесиш, қисмларга (бўлақларга) бўлиш деган маънони билдиради.

Физиология - тирик организмда кечувчи ҳаётий жараёнларни ўрганувчи фандир.

Итларнинг анатомияси ва физиологияси асосларини пухта ўрганиш хизмат итчилиги назария ва амалиётидаги асосий пойдевор ҳисобланади. Итнинг организми ҳам бошқа ҳайвонлардаги каби ҳужайралар шаклидаги тирик моддадан ташкил топган. Тирик организм ҳужайралари жуда кичик бўлиб, уларни оддий кўз билан кўриб бўлмайди. Ҳужайра протоплазма ва ядродан ташкил топади. Протоплазма структураси бўйича жуда мураккаб тузилган рангсиз оксил табиатли модда. Протоплазма таркибига оксил, ёғлар, углеводлар, сув ва неорганик моддаларни ҳосил қилувчи кўп миқдордаги турли нисбатлардаги химиявий элементлар қиради. Ҳужайранинг ядроси унинг асосий таркибий қисми ҳисобланади. Ядро ҳужайранинг кўпайишида асосий рол ўйнайди. Ҳужайралар кўпайиши уларнинг бўлиниши йўли билан содир бўлади.

Тўқималар. Тўқима деб, умумий тип, тузилиши, моддалар алмашинуви ва маълум бир функцияни бажаришга мослашган ҳужайра ва ноҳужайравий тузилмаларга айтилади. Ҳайвонлар организмда тўрт

типтаги тўқималар ажратилади. Булар: эпителий тўқимаси, таянч-трофик тўқима, мускул тўқимаси ва нерв тўқимаси.

Эпителий тўқимаси-тананинг ташқи юзасини, барча ковак органлар (уларнинг бўшликлари), безлар эпителий тўқимаси билан қопланган.

Таянч-трофик тўқимаси-турли-туман функцияларни бажаради. Шулардан энг асосийси трофик, яъни озиклантирувчи функция ҳисобланади. Таянч-трофик тўқима қон ва лимфа, бириктирувчи тўқима, тоғай тўқимаси ва суяк тўқималарини ўз ичига олади. Мускул тўқимаси узунасига чўзилган ҳужайраларнинг йиғиндисидан иборат бўлган мускул толаларидан ташкил топган бўлиб, улар қисқариш хусусиятига эга ва маълум бир ишни бажаради. Мускул толалари тутамларни ҳосил қилиб устидан қобиқ билан ўралади ва мускул тўқимасини ҳосил қилади. Мускул тўқимаси қўплаб нерв охирилари ва қон томирларига эга.

Нерв тўқимаси энг юқори табақалашган тўқима ҳисобланади. Нерв тўқимаси қўплаб ўсимталарга эга бўлган нерв ҳужайраларидан ташкил топган. Ҳайвонларнинг ёруғликка бўлган реакцияси, товушни, ҳид билишни ва бошқаларни ҳис қилиш, ранг билиш бевосита нерв тўқимаси томонидан амалга оширилади. Нерв тўқимаси барча аъзолар функцияларининг биргаликда уюшиб ишлашини таъминлайди. Нерв тўқимаси ёрдамида ҳайвонларнинг психик фаолияти амалга оширилади. Органлар тананинг бир қисми бўлиб, турли тўқималардан ташкил топади ва маълум бир функцияни бажаради. Барчаси учун умумий бўлган маълум бир ишни бажарувчи бир қанча органлар йиғиндиси органлар системасини ҳосил қилади. Ҳайвонлар организмда қуйидаги органлар системаси мавжуд, булар қуйидагилар:

-ҳаракатланиш органлари системаси;

- овқат ҳазм қилиш органлари системаси;
- нафас олиш органлари системаси;
- қон айланиш ва лимфа айланиш органлар системаси;
- сийдик ажратиш органлар системаси;
- қўпайиш органлари системаси;
- ички секреция;
- тери қоплами;
- нерв системаси;
- сезги органлари

Итларнинг ҳар бир зоти-айрим аъзолари ва тизимларнинг тузилишига (ва вазифасига) кўра, бир-биридан ўзига хос томонлари билан фаркланади. Ит организми қуйидагилардан ташкил топган:

1. Суяклар (скелет), пайлар ва мускуллар, ҳаракат аппарати;

2. Ички органлар - нафас олиш, овқат ҳазм қилиш, айириш ва жинсий аъзолар.

3. Барча аъзолар ишини бирлаштирувчи (интегратсияловчи) тизимлар: қон-лимфа айланиш, химоя (иммунитет), ички секреция (гормонал), тери қатлами, сезги ва асаб системаларидан тузилган.

Ҳаракат аппарати - Ҳаракатланиш органлари системаси скелет ва мускуллардан иборат.

Скелет. Итнинг скелети 250-282 та суякдан иборат. Скелет ҳаракатланиш органлар системасининг пассив аппарати ҳисобланади. Скелет бир-бири билан бойламлар ёрдамида боғланган суяк ва тоғайлардан ташкил топган. Скелет ҳайвон организмнинг таянч аппарати

ҳисобланади. Танага маълум бир шакл беради, юмшоқ органларни химоялаб туради. Ўз ичида кон яратиш органи ҳисобланмиш қизил суяк илигини саклайди ва минерал тузлар депоси ҳисобланади. Суяк ташқаридан юпка бириктирувчи тўқимадан иборат қобиқ билан қопланган. Бу қобиқ кўп микдордаги кон томир ва нервларга эга.

Катта ёшдаги итларда найсимон суяклар бўшлиғи озик моддалар захирасига бой бўлган сарик суяк илиғи билан тўлган. Суякнинг ғовак моддасида қизил суяк илиғи мавжуд.

Асосий ва периферик суяк скелетларидан иборат.

Асосий скелет бош ёки калла суяғи, гавда ва дум скелетларидан ташкил топади. Периферик скелет: жуфт олдинги (кўкрак), орка (тоз) суякларидан иборат.

Гавда скелети ўз навбатида: бўйин, кўкрак, бел, думгаза ва дум қисмларига бўлинади. Гавда скелети таркибига алоҳида умуртқалар киради. Бўйин умуртқаси- 7 та, кўкрак умуртқаси-13 та, бел умуртқаси-7 та, думгаза умуртқаси-3 та ва дум умуртқаси 23 тадир. Гавда скелети асосини умуртқа устунни ташкил этади.

Периферик скелетда олдинги ва орка оёқлар ҳар бир жуфти элка камари, тоз камари ва эркин қисмлардан иборат. Ҳар бир кўкрак умуртқасига бир жуфт когурға бирлашган. Итларда 13 жуфт когурға бўлади. Кўкрак суяғи, когурғалар ва умуртқанинг кўкрак қисми бирлашиб биргаликда кўкрак қафасини ташкил этади.

Бош скелети (калла суяғи). Калла суяғи ичида бош мия, кўриш органлари, мувозанат органлари, бурун бўшлиғи, оғиз бўшлиғи органлари жойлашади. Калла суягининг барча суяклари бир-бирлари билан пайлар ёрдамида мустаҳкам боғланади, фақат пастки жағ суяғи ва тил ости суяғи бундан мустасно. Юқориги ва пастки жағ суякларида тишлар жойлашади.

Булар овкатни тишлаб, оғиз бўшлиғига киритиш ва майдалаш учун хизмат қилади. Бундан ташқари, итлар ўз-ўзини химоя қилиш ва ташланиш қуроли ҳисобланади. Катта итда 42 та доимий тишлари мавжуд. Кичик ёшдаги итларда 28 та сут тишлари яъни вақтинчалик тишлар мавжуд.

Барча тишлар функциялари, тузилиши ва жойлашишига кўра 3 гуруҳга бўлинади.

1) Кесувчи тишлар-12 та, ҳар қайси жағда 6 тадан.

2) Курак тишлар-4 та, ҳар қайси жағда 2 тадан.

3) Озиқ тишлар-26 та, юқори жағда 12 та, иккала томонда 6 тадан, пастки жағда 14 та, иккала томонда 7 тадан.

Тишлаши бўйича итларнинг бир ёшдан беш ёшгача бўлган ёши аниқланади. Пастки кесувчи тишларнинг юқори кесувчи тишларига нисбатига қараб итнинг тишлаши аниқланади. Итларда сут тишлари туғилганидан 2 ҳафта ўтгач ривожлана бошлайди. Итлар 3,5-4 ойлик бўлганда сут тишлари доимий тишлари билан алмашина бошлайди. Бу жараён 8 ойлик бўлгунга қадар давом этади.

Бўғимлар-суякларнинг бир-бири билан бириккан соҳаси бўғим ҳисобланади, суяклар бириккан жойида суяклараро бўғимлар мавжуд бўлади. Бўғимлар суякларнинг бўғин юзalarидан ҳосил бўлиб, улар бўғим тоғайи билан қопланган. Суяк юзалари бўғим тоғайи билан қопланади. Бўғимлар устидан бўғим капсуласи билан ўралади. Бу капсула суякнинг суяк усти пардаси бўлиб давом этади. Шу бўғим капсуласи ичида синовиал суюқлик мавжуд бўлиб, у суяк юзalarини намлаб туради, уларни, яъни, суяк юзalarини бир бирига ишқаланишидан химоя қилиб туради.

Мушаклар мускул системасини ҳосил қилиб, ҳайвонлар ҳаракатини амалга оширади.

Овқат ҳазм қилиш тизими. Ҳайвонлар организми ҳаётини ушлаб туриш учун моддалар алмашинувида зарур органик ва минерал моддалар керак бўлади. Оксил, ёғ, углеводлар, минерал тузлар ҳайвон организмга озук а орқали киради. Бирок улар то ошқозон-ичак трактида осонрок парчаланувчи, кимёвий парчаланишга ва конга осон сўрилиувчан ҳолида бўлган таркибий қисмларга бўлинмай туриб, организм ҳужайралари томонидан сўрилмайди.

Оғиз бўшлиғи овқат ҳазм қилиш трактининг бошланғич қисми ҳисобланади. Функсияси: овқатни камраб, оғиз бўшлиғига киритиш, майдалаш ва сўлак ёрдамида намлаб, ҳикилдоққа ўтказишдан иборат. Бундан ташқари оғиз бўшлиғи озуканинг таъмини билиш функсиясини ҳам бажаради.

Оғиз бўшлиғи органларига: лаблар, ёноклар, тишлар, милқлар, қаттиқ ва юмшоқ танглай, тил ва сўлак безлари киради.

Тил оғиз бўшлиғининг энг тубида жойлашувчи, энг ҳаракатчан мушакли аъзо.

Тил мускуллари билан пастки жағ ва тил ости суягига бирикади. Тилнинг вазифалари турли-туман бўлиб, сув ва суюқ овқат ичишда, чайнаш ва озукани ютишда, терморегулясияда иштирок этади.

Ҳалқум оғиз бўшлиғининг давоми ҳисобланиб, воронкасимон шаклга эга бўлиб, нафас йўллари ва овқат ҳазм қилиш йўллари кесишган бўшлиқдир.

Қизилўнғач ҳалқумнинг давоми ҳисобланиб, найсимон шаклда бўлиб, ҳалқумдан бошланиб, аввал бўйин, сўнгра кўкрак бўшлиғига ва кейин диафрагмани тешиб ўтиб, қорин бўшлиғига киради ва воронкасимон кенгайиб ошқозонга очилади.

Ошқозон овқат ҳазм қилиш пайининг копсимон эгилиб, кенгайган қисмини ташкил қилади. Итларда ўртача 2-2,5 л ҳажмда бўлади. Ошқозонга тушган озукалар ошқозон шираси таъсирига учрайди, яъни бу эрдаги ферментлар таъсирида оддийроқ молекулаларга парчаланади. Парчаланишда ўт суюқлиги, ошқозон ости беzi секретларининг ҳам аҳамияти каттадир. Кейинги парчаланишлар ичакларда давом этади ва қонга сўрилади, қолдиқ махсулот йўғон ичаклар орқали ахлат тарзида чиқарилади.

Нафас олиш тизими - Нафас олиш органлари организмга кислородни киритиб, карбонат ангидрид газини чиқариб юборишдан иборат, газлар алмашинувида иштирок этади.

Нафас олиш органлари тизимига: ўпка ва ҳаво ўтказувчи йўллар киради (яъни, бурун бўшлиғи, ҳалқум, трахея).

Бу аъзолар шиллик пардаларида кўплаб қон томирларининг мавжудлиги нафас олинаётган ҳавони иситади (30-32 С гача).

Ҳикилдоқ нафас олиш найининг бошланғич қисми бўлиб, у бир бири билан ҳаракатчан бўғимлар, бойламлар ва мускуллар билан бириккан тоғайлардан иборат қовак орган ҳисобланади. Ҳикилдоқ ён деворларидаги шиллик қават бурмаларни ҳосил қилади.

Трахея ўпкага ҳаво ўтказиш ва ундаги ҳавони чиқариш вазифасини бажаради. Ҳикилдоқдан бошланиб, бутун бўйин бўйлаб ўтиб, кўкрак бўшлиғига киради ва юрак асоси устида иккита диаметри кичикроқ бўлган найларга, яъни бронхларга бўлинади.

Бронхлар ўпкага кириб майда бронхларга тармоқланади, яъни бронхиолаларга тармоқланади. Бронхиолаларнинг охириги тармоқлари алвеолага ўтиш жойида ҳаво ўтказиш йўллари тугаб, ўпканинг нафас олиш қисми бошланади. Алвеола ўпканинг морфофункционал бирлиги бўлиб,

алвеола ташкаридан кўплаб капилляр кон томирлар тўри билан қопланган. Шу ерда газлар алмашинуви содир бўлади, организмда газлар алмашинуви диффузия қонунларига асосланган. Итда тинч ҳолатда нафас олиш дақиқасига 14 тадан 24 тагача бўлади. Ёш кучукчаларда катталарига қараганда нафас олиш кўпроқ бўлади.

Ўпкалар- нафас олиш органининг асосий қисми ҳисобланади. Ўпкаларда ташқи муҳит билан қон ўртасидаги газлар алмашинуви содир бўлади. Ўпка учи қесилган қонуссимон шаклда бўлиб, тенг иккига бўлиниб ўнг ва чап ўпкаларни ҳосил қилади. Ўз навбатида, ҳар бир ўпка чуқур қесмалар ёрдамида алоҳида бўлақларга бўлинади. Чап ўпка уч бўлмага, ўнг ўпка эса тўрт бўлмага бўлинади.

Барча аъзолар ва тўқималар ишнини бирлаштирувчи тизимлар

Қон ва лимфа айланиш аъзолар системаси.

Мураккаб тузилган организмнинг ҳар бир хужайрасига қислород ва озик моддаларни етказиб бериш ва унда ҳосил бўлган чиқинди моддаларни тегиншли аъзолар орқали чиқариб юборишда қон ва лимфа айланиш системаси аъзолари хизмат қилади. Улар қон, юрак, лимфа ва қон ҳосил қилувчи аъзолардан тузилган. Қон айланиш системаси қон томирлар, уларнинг ичидаги қон ва қон ҳайдовчи аъзо, яъни юракдан ташқил топган. Қон томир системасининг энг муҳим қисми юрак бўлиб, унинг тинмай ишлаши натижасида қон, қон томирлари бўйлаб узлуксиз ҳаракатланиб туради. Танада ҳаракатланаётган қон иккита, яъни катта ва кичик доира бўйлаб айланади, буни биринчи марта инглиз олими Гарвей 1638 йилда аниқлаган.

Қон организмнинг энг муҳим тўқималаридан биридир. У қизил рангда, шўр таъмли, ёпишқоқ суюқликдир. Қоннинг таркибида шаклли

элементлар, яъни қизил қон таначалари (эритроцитлар), оқ қон таначалари (лейкотцитлар) ва қон пластинкалари (тромбоцитлар) мавжуд. Қоннинг қизил ранги ундаги ранг берувчи модда - гемоглобин билан боғлиқ. Шўр таъми эса ундаги тузлар миқдорига боғлиқ.

Қон ҳайвон организмда муҳим вазифаларни бажаради: моддалар алмашинувида қатнашади, ичаклардан шимиб олган озуқа моддаларни ва сувни бутун организм бўйлаб таркатади; кераксиз, захарли моддаларнинг организмдан чиқиб кетишини таъминлайди. Қоннинг шакли элементлари орқали организм (фаготситоз йўли билан) химоя қилинади ва иммунитет билан муҳофазаланади. Қоннинг ивувчанлик хусусияти ҳам химоя функцияси бўлиб ҳисобланади, чунки ҳайвон жароҳатланганда у қон оқинини тўхтатишга ёрдам беради. Қон ит тана вазнининг 5-8 % ини ташкил қилади. Катта миқдорда қон йўқотиш организм учун ўта хавфлидир.

Юрак – қонус шаклидаги орган бўлиб, қўқрак қафасининг ИИИ-ВИ-ВВИ ковурағалари рўпарасида, ўпкалар оралиғида жойлашади. Юракнинг асосий қисми умуртқа поғонасининг чап томонида бўлади. Юрак бўшлиғи ички томондаги қўндаланг тўсик орқали чап ва ўнг бўлимларга бўлинади. Улар ҳам ўз навбатида клапанлар ёрдамида яна иккига бўлинади. Юқоридагилар чап ва ўнг юрак олди бўлмалари деб аталади, юракнинг пастки қисмида эса чап ва ўнг қоринчалари жойлашади. Шундай қилиб, итларнинг юраги тўрт камерали, яъни иккита юрак олди ва иккита юрак қоринчаларидан тузилган.

Юракнинг ўзига хос асосий функцияси веналардан бўлмаларга тушган қонни аортага, ундан эса артерияларга узлуксиз суръатда чиқариб туришидир. Юрак навбатма-навбат икки босқичда ишлайди. Юракнинг икки фазада ишлаши туфайли, қон организм бўйлаб фақат битта

йўналишда, яъни юрак бўлинмаларидан коринчаларга, улардан томирларга қараб ҳаракатланади. Юрак мускуллариининг қисқаришига *систола*, кенгайишига *диастола* деб айтилади. Бу икки босқич юрак ишининг бир цикли бўлиб ҳисобланади. Иккинчи фазадан кейин пауза, яъни юракнинг умумий бўшаши бошланади, бу вақтда юрак мускуллари дам олгандай бўлади. Юракнинг бундай ўзига хос жараёни, унга суткада 8-10 соат зўр бериб ишлашга имконият яратади, бошқа вақти эса дам олишга сарфланади. Итларнинг юраги меъёр бўйича ҳар бир дақиқада 70-120 мартагача қисқаради.

Қон томирлар ҳар хил диаметрли найчалардан иборат бўлиб, улар тузилиши ва функцияси жиҳатидан артерия, вена ва энг майда қон томирларга (капиллярларга) бўлинади. Умуман қон томирларнинг вазифаси қонни бутун организмга тарқатиш ва тўқималарни *керакли* моддалар билан таъминлаш ҳамда моддалар алмашинуви натижасида пайдо бўлган *кераксиз* моддаларни ташқарига чиқариб юборишдан иборат. Юракдан чиқадиган қон томирлар артерия, юракка қон олиб келадиган томирлар эса вена қон томирлари деб аталади. Томирлар юрак деворининг фаолияти туфайли ритмик равишда тўлқинсимон ҳаракат қилиб туришига пулс ёки томир уриши дейилади. Итларнинг пулси сон артериясида яхши аниқланади ва унинг сони бир дақиқада 70-120 тага тенг.

Танадаги қон иккита доира, яъни катта ва кичик қон айланиш доиралари бўйлаб ҳаракат қилади. Кичик қон айланиш доирасида қон юрак билан ўпка ўртасида, катта қон айланиш доирасида эса юрак билан бутун тана оралиғида оқади. Катта қон айланиш доирасида чап коринчадан чиққан аорта бутун организмни қон билан таъминлайди. Ундан тарқалган томирлар ва уларнинг капиллярлари тўқималарга боради

ва қондаги керакли моддалар ва кислородни бериб, моддалар алмашинуви натижасида ҳосил бўлган кераксиз моддаларни ва карбонат ангидридини вена капиллярларига ўтказди. Бутун организмдан йиғилиб келган вена қон томирлари кейинги ва олдинги ковак веналарни ҳосил қилиб, юракнинг ўнг бўлмасига қуйилади.

Кичик қон айланиш доирасини ҳосил қиладиган ўпка артерияси юракнинг ўнг қоринчасидан чикиб ўпка негизига қиради ва ҳар иккала ўпка бўлмасига бўлиниб кетади. Ўпкадаги ҳар бир артерия алвеолаларда тугайди. Шу ерда айтиш жоизки - ўпка артерияларида веноз қон оқади ва у ўпкада кислородга бойиб, ўпка веналарига ўтади. Ўпка венаси юракнинг чап бўлмасига қуйилади.

Лимфа системаси ҳам қон айланиш системасига ўхшаб, барча аъзоларга таркалган бўлади. Бу тизим ҳам моддалар алмашинувида ништирок этиб, муҳим вазифани бажаради. Лимфа системаси қон томирларининг қўшимчаси ҳисобланади. Лимфа системасига лимфа бўшликлари, лимфа капиллярлари, йирик томирлар, лимфа тугунлари ва лимфа тўқимаси қиради. Лимфа томирларидан тўқималараро суюқлик – лимфа оқади.

Лимфа – тоза сув маъносини билдиради. Лимфа томирлар бўйлаб ҳаракат қиладиган рангсиз суюқликдир ва у тана оғирлигининг 5/1- 6/1 ни ташкил этади. Унинг таркибига қоннинг элементларидан лимфотситлар қиради. Лимфотситлар организмнинг химоя воситаси бўлган иммунитетни ҳосил қилишда муҳим рол ўйнайди.

Лимфа системаси организмдаги оксил, ёғ ва витаминлар алмашинувида фаол катнашади. Лимфа томирларининг йўналиши бўйлаб лимфа тугунлари жойлашади, улар филтрлаш ва қонни ҳосил қилиш вазифасини бажаради. Итларда 60 та лимфа тугуни аниқланган.

Қонни ҳосил қилиш аъзоларига – талок, қизил илик ва лимфа тугунлари қиради. Талок қорин бўшлиғининг чап томонида, етим ковурга остида жойлашган. Унинг асосий вазифаси лимфотситларни ишлаб чиқариш ва яшаб бўлган эритроцитларни парчалашдан иборат. Бундан ташқари талок организмдаги 16 % қон учун резервуар (депо) вазифасини бажаради. Суякдаги қизил иликда эритроцит ва лейкоцитлар ҳосил бўлади, яъни у асосий қон ишлаб чиқариш аъзоси бўлиб ҳисобланади.

Айириш аъзолари.

Тирик организмларда доимий равишда моддалар алмашинув жараёни содир этилади, бунинг натижасида организм учун кераксиз моддалар (жумладан сийдик) пайдо бўлади. Сийдик айириш аъзолари сийдикни қондан айириш, вақтинчалик сақлаб туриш ва кейинчалик ташқарига чиқариб юбориш учун хизмат қилади. Сийдик билан сув, аммиак, мочевина, сийдик кислотаси, кератин ва азотли моддалар ажралиб чиқади. Бир суткада соғлом ит 0,5-2 л атрофида сийдик ажратади. Сийдик айириш аъзоларига – буйрак, сийдик чиқариш йўли, сийдик пуфағи ва сийдик чиқариш канали қиради.

Буйрақлар жуфт аъзо бўлиб, бел умуртқалари ёнида жойлашган. Итларнинг буйрағи ловиясимон, қисқарок ва юмалоқ, оғирлиги эса 45-60 г га тенг. Сийдик йўли узун, ингичка най шаклидаги орган бўлиб, у буйрак жомидан бошланади ва қовуқда тугайди. У буйракда ишланган сийдикни ўтказиш учун хизмат қилади.

Қовуқ мускул пардадан ҳосил бўлган ҳалтача бўлиб, тос бўшлиғида, тўғри ичак остида жойлашган. унинг энг асосий вазифаси сийдикни вақтинча сақлашдан иборат.

Сийдик чиқариш канали ковуқда тўпланган сийдикни ташқарига чиқариш учун хизмат қилади.

Кўпайиш аъзолари.

Кўпайиш аъзолари эркак ва урғочи ҳайвонлар жинсий аъзоларига бўлиниб, насл қолдириш вазифасини бажаради.

Эркак итнинг кўпайиш аъзоларига уруғдонлар, уруғдон халтаси, уруғ йўли, кўшимча жинсий безлар ва жинсий аъзо киради. Уруғдон жуфт жинсий без бўлиб, эркаклик жинсий хужайраларни, яъни уруғ ишлаб чиқариш учун хизмат қилади. Бундан ташқари уруғдон ички секреция безлари сифатида жинсий гормонлар ишлаб чиқариб, организмни жинсий уйғотишда муҳим рол ўйнайди. Уруғдон уруғдон халтасида жойлашади. Уруғдон халтаси тери бурмасидан ташкил топган бўлиб, чов соҳасида иккита халтача шаклида ўрин эгаллайди. Итларда у орқа чиқарув тешигининг пастиди жойлашган. Уруғ йўли узун, ингичка най шаклидаги аъзо бўлиб, уруғдонда ҳосил бўлган уруғни чиқариш учун бирдан бир йўл ҳисобланади.

Кўшимча жинсий безларга пуфакчасимон, простата ва пиёзчасимон безлар киради, улар уруғдондан чиқаётган уруғни суюлтириш ва унинг ҳаракатланиш тезлигини ошириш учун хизмат қилади. Ит сперматозонларининг ҳаракат тезлиги 1 дақиқада 2,6 мм га тенг.

Жинсий аъзо мураккаб тузилган бўлиб, муҳим вазифани бажаради: уруғдонда ишлаб чиқилган жинсий хужайраларни (уруғ, сперма) урғочи ҳайвоннинг кўпайиш аъзосига киритиш ва сийдикни чиқариш учун хизмат қилади. Ит жинсий аъзоси олд қисмининг асосида 8-10 см узунликда суяк жойлашади.

Ургочи итнинг қўпайиш аъзоларига тухумдон, тухум йўли, бачадон, кин, кин дахлизи ва ташки лаблар киради. Тухумдон жуфт аъзо бўлиб, корин бўшлиғида ИИИ-ИВ бел умурткаларнинг рўпарасида жойлашади, унинг оғирлиги 1 г атрофида бўлади. Тухумдон тухум хужайралари ва жинсий гормонларни ишлаб чиқарадиган аъзо. Тухум хужайралари тухумдонда етилиб, тухум йўлига тушади. Тухум йўли эгри найча шаклида бўлиб, тухумдон билан бачадон шохи ўртасида жойлашади. У тухумдонда етилган тухум хужайраларини бачадонга ўтказиш учун хизмат қилади, итларда унинг узунлиги 4-10 см га тенг.

Бачадон – ковак аъзо бўлиб, тана ва иккита шохдан ташкил топган, унда хомила ривожланади. Итлар кўп бола туғадиган хайвонлар гуруҳига кирганлиги учун ҳам, уларнинг бачадони узун ҳамда кўп бурмаланган бўлади.

Қин – пардасимон мускулли найча бўлиб, жинсий қўшилиш аъзоси ва туғиш йўли ҳисобланади.

Қин дахлизи (сйдик – жинсий дахлиз) ургочи хайвонлар жинсий аъзоларининг энг кейинги бўлими бўлиб, ташки лаблар билан тугайди.

Куйикиш даврида ва эркак ит билан қовушишда уруғ ургочи итнинг жинсий йўлларга киритилади. Тухумдон йўлида тухум ва уруғ хужайраси учрашиб бирлашади яъни оталаниш содир этилади. Оталанган тухум бачадонга тушиб, хомиланинг ривожланиш даврига асос солинади. Итларда бўғозлик даври 57-65 кун давом этади. Бу даврда ургочи ит организмда мураккаб ўзгаришлар вужудга келади.

Сут безларининг асосий функцияси - янги туғилган ит болаларига озука етказиб беришдир. Ургочи итларнинг сут безлари 4-5 жуфт бўлиб, корин ва кўкрак деворининг пастки қисмида жойлашади. Улардан 1,5 ойгача сут келиб туради.

Нерв системаси.

Нерв системаси организмнинг муҳим бўлими ҳисобланади. У организмдаги барча тизимларни ишга солади, уларни идора қилади. Организм нерв системаси ёрдамида ташқи муҳит билан доимий алоқада бўлиб туради. Нерв системасининг асосий функцияси - ҳар хил қўзғатувчи таъсирларни қабул қилиш ва аксинча уларга жавоб реакциясини қайтариш. Жавоб реакцияси рефлекслар орқали амалга оширилади.

Нерв системасининг асосини нерв ҳужайралари, яъни нейронлар ташкил қилади. Нейронларнинг тузилиш шакли ва катталиги ғоят хилма хил бўлиб, улар тана қисми ва ўсимталари – аксон ва дендритлардан ташкил топган. Таъсирлардан қўзғалиш ва унинг оқибатида, нерв импульсларини вужудга келтириш ҳамда бу импульсларни бошқа, қўшни ҳужайраларга ўтказиш нейронлар фаолиятининг мазмунини ташкил қилади. Нерв ҳужайраси қитқловчи таъсирни қабул қилади ва қўзғалиш жараёнида уни фаол равишда қайта ишлайди. Нерв ҳужайралари бириктирувчи тўқималар ёрдамида бирлашиб, тутамларни, яъни нервларни ҳосил қилади.

Умуман олганда нерв системаси икки қисмга бўлинади, яъни марказий нерв системаси – унинг таркибига бош ва орқа миёна кирилади; периферик нерв системаси – бунга марказий нерв системасидан чиқиб атрофдаги аъзоларга тарқаладиган нервлар кирилади. Нерв ўсимталари рецептор, яъни қабул қилувчи ва эффектор, яъни жавоб қайтарувчи тоаларга бўлинади. Марказий ҳамда периферик нерв системасидан ташқари, соматик ва вегетатив нерв системалари ҳам мавжуд.

Соматик нервлар ҳаракат аъзоларига, яъни орқа ва бош миёнадан чиқиб, тери ҳамда скелет мускулларига боради. Вегетатив нерв системаси эса ички аъзоларни (юрак, қон томирлар, силлиқ мускул тўқималари,

тери, безлар ва бошқаларни) таъминлайди. Вегетатив нерв системаси жойлашиши ва функсиясига қараб, симпатик ва парасимпатик қисмларга бўлинади.

Марказий нерв системаси.

Орка ва бош мия – марказий нерв системасига қиради. Бош мия қалла суягининг бўшлиғида жойлашади. У асосан, катта мия, кичик мия ва узунчоқ мияга бўлинади.

Катта мия – иккита ярим шарлардан иборат. Улар оқ ва қуланг моддалардан тузилган. Бош миянинг қуланг моддаси ташқи томонда, оқ моддаси эса ички қисмида бўлади. Катта миянинг қуланг моддаси (пўстлоғи) бутун нерв системасининг энг яхши ривожланган қисми, унга бутун организм бўйсунди, у ҳамма бошқарув ишини бошқаради. Мия пўстлоғида аъзоларнинг сон-саноксиз марказлари жойлашган. Миянинг оқ моддасида таъсир ўтказувчи бир қанча нерв ўсимтаси бор. Бош миянинг пўстлоқ қисми хилма хил шаклдаги бир нечта хужайралардан тузилган ва у олти қаватдан иборат.

Катта ярим шарлар пўстлоғи ва пўстлоқ ости тузилмаларининг муқаррар иштироки билан рефлектор реакциялар, яъни шартли рефлекслар ҳосил бўлади. Демак, шартли рефлекслар пўстлоқ фаолиятининг асосини, яъни олий нерв фаолиятининг мазмунини, моҳиятини ташкил қилади ва организмнинг ҳуққ-атворини белгилайди. Мия пўстлоғининг фаолияти туфайли организм узлуксиз ўзгариб турадиган ташқи муҳит шарт-шаронтига доимо беқам-қўст мослашади, турли таъсирларга қарши эса энг қулай вазиятни эгаллайди.

Бош миянинг пўстлоғида рефлектор марказлари - рефлексларни бошқарувчи марказлар жойлашади. Оралқ мия – миянинг асосида, хидлов миясининг орқа томонида жойлашади. Бу мияга қўриш бўртиғи,

кулранг дўнглик, эпифиз киради. Кўриш бўртиғида ташқи ва ички аъзоларнинг сезги марказлари жойлашади. Барча қўзғалувчи таъсирлар бош мианинг катта ярим шар пўстлогига етиб боргунча кўриш бўртигидан ўтадилар, бу ерда моддалар алмашинуви, томирлар, иссиқлик ва бошқа марказлар жойлашган.

Ўрта миё оралик мианинг орқа томонида жойлашиб, катта миё оёқчаларидан, миё тўрт тепасидан тузилган. Бу мианинг асосини тўрт тепа ҳосил қилади, у кулранг моддадан тузилган. Олд тепа қисми анча яхши ривожланган бўлиб, кўриш аъзолари билан, орқадаги кичик тепачалар эса эшитиш аъзолари билан боғланган.

Кичик миё ёки миёча узунчоқ мианинг устки қисмида жойлашиб, шакли деярли юмалоқсимон. Юзаси кулранг, ички қисми эса оқ модддан иборат. Миёчанинг функциясига ҳаракат координатсияси ва мускуллар тонусини бошқариш вазифаси киради.

Узунчоқ миё – орқа миёга уланиб кетади. Тузилиши бўйича орқа миёга ўхшаш, ундаги кулранг ва оқ моддаларнинг чегараси аниқ кўринмайди. Бу миёда ҳаётини муҳим марказлар: нафас олиш, кўриш, қусиш, йўталиш ва бошқалар жойлашган. Бундан ташқари, ундан саккиз жуфт бош миё нервлари чиқади. Узунчоқ миёдан мувозанат ва эшитиш нервлари, ички аъзоларни ҳаракатлантирувчи нервлар чиқади.

Орқа миё узун, цилиндр шаклида бўлиб, умуртка каналида жойлашади. У узунчоқ миёдан ажралиб, бўйин, кўкрак ва бел ҳамда думғаза бўлимларига, аниқ ифодаланмаган даражада бўлинади. Орқа мианинг иккита йўғонлашган жойи бўлиб, улардан олдинги ва орқа оёқларга нервлар чиқади. Орқа миёда оддий ёки шартсиз рефлекслар ҳосил бўлади, яъни унда ҳаракат, ички аъзолар мускуллари ва сийдик чиқариш марказлари жойлашган.

Периферик нерв системаси.

Периферик нерв системаси марказий нерв системасининг бир бўлимидир. Периферик нервлар орқа ва бош миялардан чикиб, аъзоларга тарқалади. Бу нервларнинг баъзилари четдан келган таъсирни бош мияга (рецепторлар), баъзилари эса бош миядан таъсирга тегишли жавобни аъзоларга етказиб беради (эффекторлар). Бундай нервлар мускул хужайраларига борса эффекторлар ёки ҳаракатлантирувчи, безларга борса секретор нервлар дейилади.

Таъсирни сезувчи нервлар рецептор нерв ўсимталаридан ҳосил бўлиб, орқа мия ва бош мия нервлари тугунчаларига кириб туради. Рецептор нерв ўсимталари периферияга эффектор нервлар билан бирга боради. Шундай қилиб, нейронлар танасини сакловчи ганглийлар ҳамма ҳайвонларда сезувчи нервлар қўшилишидан ҳосил бўлади. Рецептор ва эффектор нервлар орқа миyanинг кулранг моддасининг шохчаларидан бошланади, сезувчи нервлар унинг юқорисидан, жавоб қайтарувчи нервлар эса пастки томонидан чиқади. Бутун тана, оёқ ва кўндаланг-тарғил мускулларга борадиган ҳаракатлантирувчи нервлар соматик нерв, силлиқ мускул тўқималарига (кон томирлар), ички аъзолар, тери ва бошқа аъзоларга борадиган нервлар эса виссерал ёки вегетатив нервлар дейилади.

Вегетатив нерв системаси симпатик ва парасимпатик нерв системаларига бўлинади. Нерв системасининг симпатик қисми умуртка поғонасининг остида, занжир шаклидаги узун симпатик нерв тармоғини ҳосил қилади ва барча ички аъзоларни иннерватсия қилади. Парасимпатик нерв толалари периферик нерв толалари шаклида тарқалади. Парасимпатик нервлар ўрта мия, узунчоқ мия ва орқа миyanинг думғаза бўлимидан чиқади. Улар қорачик, кўз ёши, сўлак безлари, нафас

олиш аъзолари ва тос бўшлиғида жойлашган аъзоларни иннерватсия қилади.

Сезги аъзолари (анализаторлар).

Бош миyanинг кулранг моддаси ички ва ташки таъсиротларга жавоб бериши билан биргаликда анализаторлик вазифасини ҳам бажаради, яъни у сезги аъзолари орқали ички ва ташки мухитдан доимий равишда келиб турадиган таъсиротларни қабул қилади ҳамда уларни таҳлил этади. Ҳар бир анализаторларнинг таъсирини қабул қилувчи ва ўтказувчи, шунингдек бош миyanинг пўстлоқ моддасига келган маълумотларни синтез қилувчи бўлимлари мавжуд.

И.П. Павловнинг таъкидлашига кўра, ҳар бир анализатор уч қисмдан: периферик, ўтказувчи ва марказий бўлимлардан ташкил топган. Марказий анализаторлар бош миyanинг пўстлоқ қисмида жойлашган. Ўтказувчи анализаторлар берилаётган таъсирни ўтказувчи йўллар орқали узатади. Периферик анализаторлар рецептор аппаратлардан иборат бўлиб, улар физик, механик ва кимёвий таъсирларни қабул қилади ҳамда уларни бош миyага юборади. Ички ва ташки таъсирларни қабул қилиш хусусиятига қараб рецептор ва анализаторлар иккита асосий гуруҳга: экстрорецепторлар ва интрорецепторларга бўлинади.

Экстрорецепторлар – ташки мухитдан келаётган аниқ таъсиротларни қабул қилади. Кўриш, эшнтиш, ҳид билиш, таъм билиш ва мувозанат рецепторлари кимёвий ва бошқа турдаги таъсирларни қабул қилиш хусусиятига эга.

Интрорецепторлар – ички таъсирларни, яъни аъзолар тўқима ва ҳужайраларнинг иш фаолияти мобайнида вужудга келган турли хил нормал ва патологик ўзгаришларни аниқлаб, бош миyага этказиб беради.

Организмда куйидаги анализаторлар аниқланган: кўриш, эшитиш, хид билиш, таъм билиш ва сезги.

Қон-лимфа айланив тизими. Бу тизим асосан транспорт воситаси вазифасини бажаради. Улар аъзо ва тўқималарни озуқа моддалари ва кислород билан таъминлаб танадан ҳосил бўлган зарарли моддаларни чиқариб ташлайди. Қон айланив тизими қон, юрак ва артерия, вена капиллярлар каби турли қон томирларидан ташкил топган. Лимфатик тизим эса лимфа томирлари ва тугунлардан иборат. Бу тизим тўқималарда йиғилиб қолган ортиқча суюқликни чиқариб юборади.

Асаб тизими. Унинг асосий вазифалари:

1. Сезги аъзолари (кўриш, эшитиш, таъм, хид, сезиш, тери қатлами) ёрдамида организмнинг ташқи муҳит билан ўзаро алоқани амалга ошириш.

2. Организмнинг ўзида барча аъзо, тўқима ва ҳужайралар ишини мувофиқлаштириш ва тартибга солиш.

Бош ва орқа миёна асаб тизимининг марказий қисмини ташкил қилади. Ҳар бир умуртқа поғонасидан ўнг ва чапга орқа миёна асаб толалари ажралиб чиқади ҳамда бутун тананинг юқори ва пастки қисмига тарқалади. Бош миёнадан кўп сонли тешиқлар орқали 12 жуфт асаб толаси ажралиб бош миёна оғиз, бурун, кўкрак, қорин бўшлиқлари, асаблар эса ўзига хос толалар бўлиб, бош ва орқа миёна бошқа аъзо ва тўқималар билан боғлайди. Асаб ҳужайралари нейронлар асаб тўқималарининг асосини ташкил этади.

Тери қатлами. У танани ташқи муҳитдан ажратиб туради. Тери эпидермис, асл тери ва тери ости тўқимаси (клетчатка)дан иборат. Ундан

турли калинликда жун толалари ўсиб чиқади ва улар куйидаги гуруҳларга бўлинади:

1) коплама жун ҳосил қилувчи йўғон ва узун суяк жун толалари.

2) калта, момик ва майин жун;

3) жуда узун ва каттик, кўз, ёноқ, чакка ва юкори лабларда жойлашган сезувчи жун толалари.

Итлар йилда икки марта одатда куз ва баҳорда туллайди. Туллаш даврининг, баҳор фаслида уларнинг кишки юнги ёзгига, кузда эса ёзги юнги кишкисига алмашади.

Бундан ташқари, терида жунларни ялтиратиб, мойловчи, қайишқоқ этувчи ёғ безлари кон капиллярлари (майда томир) ва асаб толаларининг учида жойлашган. Тери тана фаолиятида катта аҳамиятга эга, чунки у модда алмашинуви жараёнини амалга оширади, ташқи муҳитнинг зарарли таъсиридан ҳимоя қилади, (терморегуляция ҳароратни бир меъёрга ушлаб турадиган) жараёнини йўлга қўяди, шу сабабли тери ҳар доим тоза ва соғлом бўлиши талаб этилади.

Тананинг ягона қисми-фақат оёқ (панжа) терисида тер чиқарувчи безлар мавжуд. Итлар терламайди, шу сабабли терморегуляция жараёнлари оғизни катта очиб, тилни осилтириб нафас олиш орқали амалга оширилади. Танадаги суюқлик эса тез-тез нафас олиш натижасида оғиз орқали бугланиб чиқиб кетади.

Ички секреция аъзолари тизими. Бундай аъзоларга гормонлар деб аталувчи, махсус кимёвий моддалар ишлаб чиқарувчи безлар гуруҳи киради. Гормонлар бевосита кон ва лимфага келиб тушиб, танадаги физиологик жараёнларни тартибга солади. Эпифиз, гипофиз, калқонсимон, ошқозоноти, буйраксимон безлари, уруғдонлар (эркак итларда), тухумдонлар (урғочи итларда) ички секреция аъзоларидир.

ИТЛАРНИ САҚЛАШ, ПАРВАРИШЛАШ ВА ОЗИҚЛАНТИРИШ ТАРТИБИ

Сақлаш

Итларни сақлаш учун махсус вольтер қуриш мақсадга мувофиқ бўлиб, кишки ва ёзги қисмларга ажратилган бўлиши керак. Қишки вольтернинг кенглиги 2,5х2,5 метрга тенг, деворлари полдан, 2 метр баландликдаги қисми эса кафел билан қопланган. Бетон полга ёғоч сўри қўйилган бўлиб, унинг устида 100х90 см. ўлчамли ёғоч уйга жойлаштирилган. Вольтерларнинг иккала томонини туйнукли девор бирлаштиради.

Йилнинг совуқ кунларида кишки вольтер туйнук темир тўсиқ билан беркитилади. Эшиклари панжарали ва яхлит икки қисмдан иборат. Ёзги қисмининг уч томонига кафел терилган, бир тарафига темир эшик ва тўр (сетка) ўрнатилган, бетон полига ёғоч сўри қўйилган. Ёзда вольтерни шамоллатиш учун кишки ва ёзги томонлар ўртасидаги туйнукнинг темир тўсиги ҳамда кишки вольтернинг яхлит темир эшиклари очилади. Бетон полдаги ариқчалар орқали хоналарни тозалашда қўйилган сувлар канализация тармоғига оқиб кетади. Шунинг таъкидлаб ўтиш керакки, итлар чиқиндисидан инсон учун зарарли бўлган моддалар мавжуд. Улар (аммиак, гельминт, ошқозон-ичак касалликларининг келтириб чиқарувчи бактериялар) инсон организмни, яъни нафас йўллари, ўпка, оғиз бўшлиқлари хасталикларининг келиб чиқади. Итлар сийдигидан ажраладиган «Аммиак газлари» инсоннинг кўриш органлари, оғизнинг таъм билиши, бурун бўшлиқларига ҳам салбий таъсир кўрсатади. Ана шу касалликларнинг олдини олиш учун блоklar, вольтерлар атрофларига зарарли газларни ўзлаштириб олувчи дарахтлар, ҳар хил ўтлар, арчалар экилади. Улар зарарли, яъни карбонат ангидрид газини ўзига ютиб,

кислород ажратади. Бу эса ёзнинг жазирама кунларида ҳаво ҳароратини ва намлик даражасини бир меъёрга ушлаб туришини таъминлайди.

Парваришлари

Итларга керакли шарт-шаронт яратиш, итнинг соғлиғи ва иш қобилиятини сақлашда ташқи муҳитнинг қайси омиллари ижобий, қайсилари салбий таъсир кўрсатишини билиш лозим. Бунда ит нафас олаётган ҳавонинг аҳамияти каттадир, чунки итларни узоқ вақт кичик, шамоллатилмаган хоналарда сақлаш, уларнинг автотранспорт воситалари чиқарадиган зарарли газлар, чанг-ғубор, сув буглари билан тўйинган ҳаводан нафас олиши кўпгина касалликларни келтириб чиқаради. Итнинг танасига тупрок ҳам сезиларли таъсир қилади, жумладан, ҳаво ва сувнинг яхши ўтказадиган, қор ва ёмғирдан кейин тез қурийдиган қумли ҳамда қумлоқ ерлар ит организмга ижобий таъсир кўрсатса, сертупроқ, лойли ер зарар етказади. Чунки бундай тупрок нам ва совукни ўзида узоқ вақт сақлаб туради. Шу сабабли сертупроқ ерга итларнинг вольтерлари, уйчаларни жойлаштирмаслик керак.

Итнинг соғлиғига иқлим ҳам муайян таъсир кўрсатади, чунончи киш қаттиқ совуқ бўладиган жойларда итнинг бадани қалин ва узун жун билан қопланади, худди шу наслдаги итларнинг танасидан иссиқ иқлимли ҳудудларда қалтароқ ва сийракроқ жун ўсади ва майин жуни бўлмайди.

Об-ҳавонинг ҳам аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда, шуни таъкидлаш лозимки, итлар совуқ ва намгарчиликда ўздан кўп миқдорда иссиқлик чиқаради. Агар улар шундай шароитда очик жойда узоқ вақт жисмоний ҳаракатсиз ушлаб турилса, шамоллаб қолиши, ҳатто совуқ уриши ҳам мумкин. Ҳаво ҳарорати ошиб кетиб, шамолсиз юкори даражадаги намгарчилик пайтлари итларни офтоб уриши ҳоллари кузатилади.

Ит танасининг касалликларга бўлган бардошлилиги кўп ҳолларда, уларни сақлаш жойларига боғлик. Жумладан, ҳовли ва питомникларда боқилган итлар чидамлироқ бўлади.

Уларни жазирама офтоб, қаҳратон совуқ ва бошқа зарарли нарсалардан сақлаш зарур. Немис, Кавказ, Ўрта Осиё овчаркалари, қора терер, ротвейлерлар каби зотли итлар ноқулай иқлим шароитларига энг чидамлилардир. Итларни кескин, тез ўзгарувчан шарт-шароитларга аста-секин ўргатиш лозим.

Хоналар одатда ҳар кун и эрталаб тозаланади ва шамоллатилади. Волеларни йиғиштириш учун супурги, темир куракча ва челаклар қўлланилади.

Ёзда волеларнинг ит яшайдиган қисми сув билан яхшилаб ювилади. Ҳафтада бир марта ветеринария шифокорининг кўрсатмасига мувофиқ блоklar дезинфекция қилинади. Кемирувчиларга қарши қогоз ҳалтачаларга солинган махсус заҳардан фойдаланилади. Бу ҳалтачалар воледаги ёғоч пол остига қўйилади. Бу иш дератизация гуруҳлари мутахассислари томонидан амалга оширилади. Чунки заҳарли хўрақлардан нотўғри қўлланиш итларнинг ўлимига олиб келади. Хоналар қишда тартибга солинганда ҳар гал похол, ҳашак тўшамалар яхшилаб қоқиб ташланиб, тозаланади. Намланган, музлаган ва ифлосланган тўшамалар янгисига алмаштирилади.

Уларни бир кеча-кундуз икки марта эрталаб ва кечкурун сайр қилдириш тавсия этилади. Шун и эсда тутиш зарурки, итлар бир мартада қовуқларини сийдикдан бўшата олмайдилар, улар бунга вақти-вақти билан, кўп марта эҳтиёж сезадилар. Сайрдан кейин дрессировка машғулотлари ўтказилади. Агар табиий ҳолатдан тўлиқ бўшалмаган бўлсалар, қалғийдилар, оқибатда бўйруқларни тўғри ва аниқ бажара

олмайдилар. Бундан ташқари, бир кунда камида икки марта ўйнаб, югуришга имкон бериш шарт. Уни волердан калта тасмада олиб чиқиб “Ўйнаб кел” буйруғи берилади ва тасмадан бўшатилиб, узокка кетишига йўл қўйилмайди.

Хизмат сафарларида ва узок давом этувчи нарядларда кинологлар ўзларига бириктирилган хизмат итларининг ёнидан узокка кетиб қолишлари ман этилади. Итлар барча транспорт воситаларида ташилишга тез мослашадилар, бироқ, метрода ташиш тақиқланади. Жамоат транспортининг ҳар қандай турларида улар фақат тумшукбоғ ва калта тасмада олиб юрилиши шарт.

Миллий кинология марказида итларни ташиш учун махсус жиҳозланган автоулов ажратилган. Халқаро йўллар орқали темир йўл, денгиз, дарё ва ҳаво транспортида ташиш учун ит эгаларида эмлаганликни тасдиқловчи белгилар ва муҳр қўйилган ветеринария паспорти бўлиши талаб этилади. Итлар самолёт юкхонасида қафасларга солинган ҳолда, денгиз ва дарё кемаларида эса товар палубасида ёки трюмда ташилади. Агар автоуловда ташилса, йўлга чиқишдан бир соат олдин уларни озиклантириш лозим. Акс ҳолда улар йўлда қусиб ташлашлари мумкин. Аксарият итларнинг гуруҳлари йўловчи вагонларда махсус пластмасса ва темир қафасларда ташилади. Ортиш ва туширишда эҳтиёт чораларига амал қилиб, уларга шикаст этказмаслик зарур.

Волерларни тозалашдан олдин ит сайрга олиб чиқилиб, диққат билан кўздан кечирилади. Бунда итнинг умумий ҳолатига, тўлалигига, юнгига ва айрим аъзоларига эътибор қаратилади.

Кўзлар, кўзларнинг ҳолати (қувноқ ёки ғамгин нигоҳ, шиллик парда ранги) бўйича умуман ит танасининг ахволи ҳақида сўз юритиш мумкин. Кўз бурчакларида тўпланиб қолган шилимшиқлар ҳар бир кўз учун

турлича бўлган дориланган пахта ёрдамида тозаланади. Пахталар кайнатилган сувда ивотилади. Кўздаги яшил кўкимтир ажралмалар яллиғланиш белгисидир. Бундай хол факат битта кўзда кузатилса, демак, бу - кўзнинг ифлосланганлигидан дарак беради. Гарчи бундай ажралмалар кўп миқдорда иккала кўзни қоплаган бўлса, ветеринарга мурожаат қилиш зарур.

Кулоқлар. Уларни мунтазам равишда кўздан кечириш ҳамда ҳар ҳафтада бир марта назорат текширувидан ўтказиш ва тозалаш учун ветеринарга олиб бориш мақсадга мувофиқдир. Кулоқлари очилиб турувчи итларга алоҳида эътибор бериш лозим, чунки бундай кулоқларда кўпинча яйлов каналари, жигарранг кулоқ кирлари (сера), кичикрок пайрахалар, бошоқлар, ҳашаротлар тўпланиб қолади. Касалланганда кулоқлар ҳиди ёқимсиз бўлади. Жигарранг ва кулранг ажралмалар пайдо бўлиши мумкин. Бунда ит бошини силкитиб, кулоқларини қашийди, бундай пайтда, дарҳол ветеринарга мурожаат қилиш зарур. Агар у ўз вақтида даволанмаса отитга, оғир ҳолларда эса карликка олиб келади.

Оёқлар (панжалар). Итлар очик ҳавога сайр қилдириш учун олиб чиқилгач, ҳар доим сайрдан сўнг уларнинг оёқлари диққат билан кўздан кечирилади. Чунки панжаларига шиша парчалари, тикан, бошоқча, зиравчалар кириб қолиши ва кичик яралар пайдо қилиши мумкин.

Узун жулли итлар оёқларининг остки томон бармоқ дўмбокчалари орасидаги ва юкорида бармоқлар ўртасидаги жулларни, қайчи билан ҳар ойда бир марта қирқиб туриш зарур. Шунингдек, жуда узун тирноқлар итларнинг эркин ҳаракат қилишига ҳалал бериши сабабли, агар ўз-ўзидан чархланмаса уларни ҳам вақти-вақти билан олиб туриш лозим.

Бурун. Бурунда юкумли касалликларнинг белгиси бўлган шилимшик ва йирингли ажралмалар учраб туриши боис, тез-тез кўздан кечириб турилади.

Оғиз бўшилиги. Оғиздаги тишларнинг ҳолати, ёкимсиз хидлар, қадалиб қолган майда суякчалар, ташкаридан кириб қолган нарсалар бор - йўқлигини назорат қилиб бориш шарт.

Жун қопламаси. Итнинг кўплаб ички касалликлари тери ва жун қопламасида ҳосил бўлади. Шунинг учун ит жуни мунтазам кўздан кечириб туриш талаб этилади. Соғлом итнинг жуни ялтироқ ва хидсиз бўлади. Башарти жун хиралашса ёки ва тез - тез тўкила бошласа, дарҳол тегишли чора-тадбирлар кўриш зарур.

Ит терисидаги турли-туман ифлос нарсалар-чанглар, қазғоклар ва бошқаларни кетказиш мақсадида, уни ҳар куни бир марта, ювинтириб туриш даркор. Тозалик эса терини ҳар хил касалликлардан сақлайди, қон айланиши ва модда алмашинуви жараёнларини яхшилайди.

Тозалаш ишлари қуйидаги тартибда амалга оширилади: ит ўнг томонда туради, ўнг қўлга махсус тароқ олиниб бош, бўйин, дум ва оёқларнинг жуни (айниқса, узун жунли итларни тез-тез тараб туриш зарур) таралади кейин махсус тароқ ва хўл латта билан тозаланadi. Кўз ва қулоқлар тоза латта, дориланган пахта ёки дока билан, зарурат туғилганда эса, улар тоза сувга ботирилиб, яхшилаб сиқиб ташланиб артилади.

Жаҳлдор ва тажовузкор итларни аста - секин, мулойимлик билан тозалаш зарур: авваламбор, у эҳтиёткорлик билан силанади, эркаланади, тасалли берилади ва ит ўрганиб, хотиржам бўлгач, меҳр билан тозалашга киришилади. Иш ниҳоялангач, тўкилган жунлар, киллар, ахлатлар супурилади, махсус асбоб анжомлар ювилиб, жой - жойига қўйилади.

Ювинтиришдаги тозалик даражаси-уларни саклаш шароити ва жун турига боғлиқ. Итлар волерларда яшаганда, йилнинг иссиқ (илик) ойларида ювинтирилади: кўп ҳолларда ювинишга тез ўрганиб, оладилар. Бу ишни бажариш учун махсус ювинтириш хонаси ажратилади. Ювинтиришдан олдин кулоқларга сув кирмаслиги учун уларга пахта тампони тикилади. Ит билан инсон териси ўртасидаги фарк - катта ит терисида ёғ безлари ривожланган бўлиб, тер безлари йўқ. Ажралиб турувчи ёғ терини қуриш ва ёрилишдан саклайди ҳамда жун катламига сув ўтказмайди. Агар тез - тез ювинтирилса, табиий равишда терини мойлаб турувчи ёғлар ювилиб, тери қуриб қолади, қазғоқ пайдо бўлади, оқибатда у беихтиёр кичинади.

Ювинтириш қуйидагича амалга оширилади: итнинг жуни 34-36 даражали илиқ сув билан ҳўлланади, совун билан кўпиртирилади (кўпик қанча кўп бўлса шунча яхши) ва кўпик ювиб ташланади. Бу иш икки марта бажарилади, сўнгра жунлар сув билан яхшилаб чайилиб, қуруқ латта билан артилади. Жун тўлиқ қуригунча итни эрга ётишга йўл қўймасдан, унинг тасмасидан маҳкам ушлаб, этаклаш лозим. Йилнинг илиқ ва иссиқ даврида чўмилтириш фойдалидир. Уларни одамлар ювинмайдиган, уй ҳайвонлари сув ичмайдиган, тоза ва оқар сув, ётиқ, текис қирғоқли сув ҳавзаларида чўмилтириш мумкин. Итларни чўмилтириш вақти қуйидагиларга боғлиқ: йил фасли, ит зоти, терисининг ўзига хос томонлари, яшаш шаронтига ҳам боғлиқ. Фақат ветеринар шифокоргина бу масалани тўғри ҳал қилиб беради.

Уларни саклаш учун бўйинбоғ, калта тасма, тумшукбоғ ва каттик темир бўйинбоғ каби анжомлар зарур.

Бўйинбоғ итнинг бўйнига кийдириш ва тасмани маҳкамлаш учун мўлжалланган. У тери, тери ўрнини босувчи материал, махсус тасма ҳамда

темирдан ясалади. Бўйсиниши кийин бўлган итларга темир бўйинбоғ кийдирилади.

Калта тасма (1м - 1,5м.) бўйинбоғга маҳкамланиб, ёнма - ён олиб юриш ва дрессировка килишда фойдаланилади. Тасма теридан, тери ўрнини босувчи материал махсус тўқилган тасмадан тайёрланади. Тасманинг бир учига бўйинбоғга маҳкамланадиган карабин, иккинчи учига қўлга кийиладиган халка мавжуд.

Узун тасма (10м. - 12м.) бўйинбоғга маҳкамланиб, итни ўргатувчидан 10 метргача бўлган масофада олиб юриш учун мўлжалланган, у калта тасмадан факат узунлиги билан фаркланади.

Тумшукбоғ бегона кишиларни қопиб олишдан сақлайди. Теридан ишланган яхлит тумшукбоғ энг кўп ишлатилади. Бундан ташқари, тўрсимон, халкасимон ва темир тумшукбоғлар мавжуд. Темир, олатда тажовузкор итларга кийдирилади. Ҳар бир итга якка тартибда шундай тумшукбоғни танлаш лозимки, токи у халакит бермасин ва ташлаб юбормасин. Демак, юкордагилардан кўриниб турибдики, ўргатувчилар ҳар бир итни ўзига мос махсус асбоб анжомлар билан таъминлашлари керак.

Озиклантириш

Итларнинг бир маромда ҳаёт кечириши ва иш қобилиятининг юқорилиги уларни тўғри озиклантиришга бевосита боғлиқ. Тўғри озиклантириш деганда- озиклантириш тартибига риоя қилган ҳолда, тўйимли моддаларга бўлган эҳтиёжнинг физиологик жиҳатдан асосланган меъёрлари ҳамда сифатли ва мувофиқлаштирилган ратсион бўйича озиклантириш тушунилади. Тўғри озиклантириш—итнинг соғлиғи, ўсиш суръати, ривожланиши, гавда бичими, вазнига ижобий таъсир этиб, хал

килувчи аҳамият касб этади. У ит кучи ва иш қобилиятини сақлашнинг муҳим омилidir.

Озиклантириш қоидаларини бузиш-дрессировка ва улардан фойдаланиш сифатини кескин пасайтириб юборади. Кўп ҳолларда оғир касалликларга чалиниш, озиб кетишга, баъзида эса итнинг нобуд бўлишига олиб келади. Танада кечаётган жараёнларнинг бир маромда бўлиши, асосан, уларни озиклантириш сифатига боғлиқ. Тўғри озиклантиришни ташкил қилиш-фақат итларнинг тўйимли моддаларга бўлган физиологик эҳтиёжини ҳисобга олган ҳолда, берилаётган озуқанинг миқдори ва сифати тартибга солингандагина мумкин бўлади. Итларни кам озиклантириш ҳам, керагидан ортиқ озиклантириш ҳам зарар келтиради, жинсий хужайралар, хомиланинг эмбрионал ривожланиши ва насл сифатига салбий таъсир қилади.

Ит йирткич ҳайвон туркумига кириб, асосан гўшт истеъмол қилади. Нотўғри озиклантириш организмга салбий таъсир қилмаслиги учун овқат хазм қилиш тизимининг ўзига хос физиологик хусусиятларини ҳисобга олиш зарур. Тана керакли моддаларни турли кимёвий - биологик жараёнларга тўхтовсиз сарфлайди. Организм ўз фаолиятини давом эттириши учун сарфланаётган моддаларнинг ўрни тўлиқ қопланиши шарт. Бундай манба вазифасини ферментлар таъсирида танага келиб тушадиган моддалар бажаради.

Озуқа моддалари деб-модда алмашинуви жараёнида ит танасига сингийдиган ва итнинг ҳаёт фаолиятини таъминлаш учун фойдаланиладиган озуқанинг кимёвий моддалари (оксил, ёғ, минерал тузлар, углевод, витаминлар ва сув)га айтилади. Озуқа маҳсулотининг қиймати итларнинг соғлиги ва иш қобилиятини таъминлаш учун озуқа моддалари, қувват бўлган эҳтиёжини қондириш хусусияти; тўйимлилиги

билан ажралиб туради. Тўйимлилиқ-унинг озуқа, биологик ва энергетик қийматиға боғлиқ.

Маҳсулотнинг озуқа қиммати-оксил, углеводлар ёғлар, минерал туз ва витаминларнинг миқдорий таркиби билан аниқланади.

Озуқанинг биологик қиймати-унинг таркибидаги сифатли оксиллар ва ёғларнинг миқдори билан белгиланади. Ҳайвонот оламиға оид маҳсулотлар: гўшт, балиқ, сут ва сут маҳсулотлари- оксилларға жуда бой бўлган манбалар сирасиға киради. Бу маҳсулотлар таркибидаги оксилларда ўрнини алмаштириб бўлмайдиган барча аминокислоталар мавжуд бўлиб, ошқозон - ичак йўлида осон парчаланади ва яхши ҳазм бўлади. Оксиллар ўсимлиқ оксиллариға нисбатан биологик жиҳатдан 1,2 марта қийматли ва самаралироқдир.

Оксил итларға танадаги ишдан чиққан тўқималарни янгилаш ҳамда эмизикли ургўчи итларнинг сутида оксил ҳосил қилиш учун керак. Ратсионда оксил этишмаслиги кучуклар ўсиши ва ривожланишининг секинлашуви, урчиш функциясининг бузилиши, озуқадаги тўйимли моддаларнинг қийинлиқ билан ҳазм бўлиши, организмнинг касаллиқларға қарши курашининг пасайишиға олиб келади. Ратсиондаги ортиқча оксил ҳам итға зарар келтиради. Оксилларға бўлган эҳтиёжнинг энг мақбул миқдори қуйидагича: 1 кг тирик вазн учун катта ёшли итларға 4,5 грамм, кучукчаларға 9,0 грамм. Хизмат итлари ўртача иш бажарганда оксилға бўлган эҳтиёж тахминан 30 фоиз га ортади. Катта ёшли ургўчи итлар бўғоз, эмизикли бўлса ёки эркак итлар ва бошқаларнинг иш ҳажми кескин ошса, оксилларға бўлган талаб ҳам ортиб боради.

Озуқанинг энергетик қиймати ёки калориялилиги биокимёвий оксидланиш жараёнида ажраладиган оксил, углевод ва ёғларда мавжуд бўлган қувватлар миқдоридан ташкил топган қувват (энергия) ички

аъзоларнинг ишлаши, мускуллар ва ҳаракат тонуси, шунингдек, тананинг муайян ҳароратини сақлаш ва бошқалар учун зарур. Қувват-оксил, ёғ ва углеводлар ҳисобидан ишлаб чиқарилади ҳамда озиклантиришнинг умумий даражасини белгилайди ва килоджоулда ифодаланган умумий (яъни) қувватнинг миқдори билан тавсифланади. Шу нарса аниқланганки, танадаги бир грамм оксил оксидланган: 16,7 кдж: 1 грамм ёғдан-37,7 кдж ва 1 грамм углеводдан-15,7 кдж қувват ажралади: 4,186 кдж 1 кал қувватга тенг. Қувватга бўлган эҳтиёж ит вазнига, атроф-муҳит ҳарорати, жун қатламининг ҳолати, жинси, ёши, тана тузилиши, мускулларнинг иши, итнинг физиологик ҳолатига ва бўғоз ургочи итларга боғлиқ. Уларнинг қувватга бўлган бир кеча-кундуз эҳтиёжи ёзда пасаяди, қиш фаслида эса, ўртача 15 фоизга кўпаяди. Шу боис эркак итлар ургочилар, катта ёшли ва кичик ёшдагилар, озғин мускулли итлар ва хомсемиз итлар, жаҳлдор итлар совуқ алоқа қилаётган эркак ва ургочиларга, бўғоз ва эмизикли ургочи итларга берилаётган овкатнинг калориясини ошириш лозим. Бажарилаётган ишлар оғирлашган сари-қувватга бўлган эҳтиёж ҳам ортиб боради. Масалан, итлар бажараётган ўртача иш қуввати сарфини 20 дан 30 фоиз га оширади. Ишга сарфланаётган қувват миқдори-итнинг тайёргарлик даражаси ва наслига боғлиқ. Ратсиондаги қувватнинг этишмаслиги унинг озиб кетиши, керагидан ортиғи эса семириб кетишига сабаб бўлади.

ХИЗМАТДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИТЛАРНИ ЮҚУМЛИ ВА ЮҚУМСИЗ КАСАЛЛИКЛАРГА ЧАЛИНИШИНИ ОЛДИНИ ОЛИШ БЎЙИЧА ПРОФИЛАКТИК ЧОРА-ТАДБИРЛАР

Хизмат итлари сақланидиган волеърларда хар-хил юкумли касаликларни тарқалишини олдини олиш мақсадида қуйидаги тадбирлар олиб борилади. Бу тадбирлар хизмат итлари орасида касаликлар йўк вақтида қўлланилади:

1. Карантин тадбирлари. Карантин тадбирлари хизмат итларини бир неча кун бошқа жойда бўлганда, янги ит олиб келганда 21-30 кунга қадар олиб борилади. Унда итлар ветеринария назорати остида хар куни бўлади.

2. Кунлик кўрик. Кунлик кўрикда хизмат итларнинг умумий ахволи, туқлари, кўриниши, бир вақтни ўзида хизмат итларни сақланиш жойининг санитария ҳолати кўздан кечирилади.

3. Вакцинатсия тадбирлари. Юкумли касалликларни олдини олиш ва иммунитетини ошириш мақсадида (*қутуриши, ўлат ва бошқа юкумли касалликларига бир йилда бир мартаба*) хизмат итларига қўлланилади. Вакцинатсия тадбири фақат соғлом ва бақувват хизмат итларига қўлланилади.

4. Дегелминтизатсия. гелминтларни барча ривожланиш фазаларида йўқотишга қаратилган даволаш-профилактика тадбирлари мажмуи. Гелминтлар юққан итлар дегелминтизатсия қилинади. Бу жараён фармакологик антгелминтиклар ёрдамида (Празитабс, Азинокс) амалга оширилади. Итларни даволаш (йилнинг хар қандай даврида гелминтозларнинг бирдан тарқалиши юз берганда), профилактик (режали равишда гелминтозлар клиник кўринишларининг олдини олиш учун йилнинг маълум даврида); диагностик (гелминтозларнинг бор-йўқлигини

аниклаш мақсадларида) дегелминтизатсия ўтказилади. Гижжа ва куртларга қарши тадбир бўлиб, мазкур тадбир ҳар 3-ойда қўлланилади. (фақат белгиланган қўлланма асосида). Ёш кучук боларига ҳар ойда бир марта қўллаш тавсия этилади.

Хизмат итини касалланишини олдини олиш мақсадида мажбурий ўтказиладиган тадбирлар:

1. Итларни ичига курт, гижжа тушмаслиги учун уларни хом балиқ билан ва ҳайвонларни ички аъзолари билан боқиш мумкин эмас.

2. Хизмат итини доимо канага ва бургага қарши дори воситалари билан ишлов бериш ва чўмилтириб туриш лозим.

3. Хизмат итини бошқа дайди итлар ва ҳайвонлар билан алоқада бўлишга йўл қўймаслик лозим.

4. Хизмат итларида касаллик аломати сезилса (ахлатда куртлар кўриниши, орқасини ерга ишкалаши) у ҳолда ветиринария хизматига кўрсатиш лозим.

5. Ҳар доим хизмат итини сақланадиган жойини дезинфекция қилиш ва шамоллатиш ҳамда махсус анжомларни тоза сақлаш лозим.

6. 3 ойда бир марта дегелминтизатсия ўтказиш, вакцинадан 10 кун олдин дегелминтизатсия қилинади.

5. Дезинфекция. Ташки кўзгатувчи касалликларни йўқ қилиш тадбири (бактерия, вирус касалликларни олдини олиш мақсадида).

Дизенфексия қилишда ишлатиладиган кимёвий моддаларнинг баъзилари маълум турдаги инфекция агентига таъсир этиш вақти катта аҳамиятга эга. Ҳар бир дизенфектор модда айрим инфекция агентини маълум концентратсия ва вақт ичида ўлдириш қобилиятига эга. Дизенфексия қилинувчи объект қанча тоза бўлса, модданинг таъсири

шунча ошади. Шу сабабдан дезинфекция қилишдан олдин объектни яхшилаб тозалаш зарур.

6. Дезинсекция— юқумли касаллик қўзғатувчиларни таркатадиган зараркунанда бўғимоёқлиларни йўқотиш учун қўлланиладиган чоратадбирлар мажмуи. Бу чоралар одам ва хайвонларда турли инфекцион касалликларни ташиб юрадиган бўғимоёқлилар (кана, пашша, бит, чивин, искабтопар), шунингдек, итлар сақланадиган питомникларда суварак, бургаларни кириш учун ўтказилади. Профилактик ва қирувчи дезинсекция бўлади.

Профилактик дезинсекцияга шахсий гигиена қоидаларига амал қилиш, чиқиндиларни вақтида чиқариб ташлаш, итлар сақланадиган вольтерлар ҳамда унинг атрофидаги биноларини озода сақлаш, ховуз ва ариқларни тозалаш, хашаротлар пайдо бўлиши ва кўпайишининг олдини олиш киради.

Қирувчи дезинсекция— физик, кимёвий ва биологик усуллар билан амалга оширилади. Кўпроқ кимёвий воситалар (жумладан, инсектисидлар) қўлланилади. Улар таъсир этиш механизмига кўра тери орқали таъсир этадиган (хлорофос, трйхлофос ва бошқалар), ичак орқали таъсир этадиган (бор кислота, бура, бутадиион ва бошқа(лар)) ва фумигант — хашарот организмга нафас йўллари орқали таъсир этадиган воситаларга бўлинади. Биологик дезинсекция усули заракунандаларни «бир-бирига едириш»га (масалан, патоген Микроорганизмлар, гелминтлар, вируслар ва х. к.), физик дезинсекция эса юқори ёки паст босим билан таъсир этишга асосланади. Бу усуллар ёрдамида хашаротларнинг кўпайишига анча чек қўйилади.

Дезинсекция ва дезакаризация хар хил зарарли хашаротларни ва ўргимчаксимонларни кўпайишини олдини олиш ва йўқ қилиш мақсадида

қўлланилади. — хашорат ва каналарнинг ўзи касал тарқатувчи хисобланади, бошқа хашоратлар зарарли касаликни консўрувчилар ва тарқатувчилар (кана, чивин, бурга ва бошқалар).

7. Дератизация - юқумли касалликларни таркатадиган ҳамда иктисодий зарар келтирадиган кемирувчиларни кириш. Профилактик ва кириб йўқотиш тадбирларини ўз ичига олади. Профилактик тадбирлар зараркунанда кемирувчиларнинг уя қуриши, овқатланиши ҳамда кўпайишига имкон берадиган шароитларни йўқотишга, итлар сақланадиган волъерлар ҳамда атрофдаги биноларини, омборхоналарни улар киришидан ҳимоя қилишга қаратилган бўлади. Бунинг учун дон, ун, сабзавот, гўшт ва бошқа(лар) маҳсулотларни кемирувчилар тегмайдиган пайтларда сақлаш; уй ва ҳовлиларга, озиқ-овқат, ем-хашак сақланадиган биноларга кемирувчилар кирмаслиги учун уларни доим озода тутиш, қолган овқатлар солинадиган челақлар ва ахлат яшиқларини ўз вақтида бўшатиб туриш керак. Кемирувчиларни киришни (биологик, механик ва кимёвий) профилактик тадбирлар билан бирга қўшиб олиб бориш зарур. Биологик усул билан киришда мушук, ит, баъзан типратикандан фойдаланилади. Механик воситаларга қопкон, тузоклар қиради. Кемирувчиларга қарши қурашишнинг кимёвий усулида турли хил заҳарли моддалар қўлланилади. Бунда таркибида роденсидлар бўлган заҳарли хўрақлардан фойдаланилади ёки улар кемирувчилар чиқадиған тешикка сепади. Заҳарли моддалар билан ишлаганда эҳтиёт чораларига қатъий риоя қилиш керак.

8. Хизмат итларни қўриқдан ўтказиш — мазкур қўриқдан ўтказишдан мақсад, хизмат итларига қўйилган вазифа ва талабларни ўз йўналишлари бўйича бажарилишига тайёргарлиги ҳамда унинг умумий аҳволини билиш учун амалга оширилади.

ИТЛАРНИНГ ЮКУМЛИ КАСАЛЛИКЛАРИ

Итларни юкумли касалликлари деб, майда кўзга кўринмас микроорганизмлар томонидан чакирилиб, касал итдан соғлом итга контакт, ҳаво томчи ва бошқа таъсуротлар натижасида ўтадиган касалликларга айтилади. Юкумли касалликлар табиатига кўра юкумсиз касалликлардан фарқ қилади. Бу касалликлар биринчидан, организмга касаллик кўзгатувчи бактерия, замбруғ ёки вируснинг кириши оқибатида номоён бўлади. Иккинчидан, кўзгатувчи касал итдан соғлом итга ўтиши билан характерланади. Айрим юкумли касалликлар нафақат итдан итга балки, итдан инсонларга ҳам ўтади. Бундай касалликларга зооантропоноз касалликлар дейилади.

Юкумли касалликлар оқибатида баъзи касалликнинг тури, кўзгатувчининг патогенлик хусусиятига эга бўлиб, айрим ҳолларда итнинг ўлими билан якунланса, баъзида эса касал итлар тузалиб кетиши мумкин. Итларнинг юкумли касалликлардан тез тузалиши кўп омилларга боғлиқ, жумладан итнинг ёши, озиклантириш сифати, саклаш ва парвариш қилишдаги шарт-шароитлар, ит организмнинг чидамлилиги ва иммунитетига боғлиқ. Итларни сифатсиз озиқалар билан озиклантириш, организмда витаминларнинг етишмаслиги, шамоллаш, каттиқ чарчаш, шароитнинг ёмонлиги каби салбий ҳолатлар организмнинг юкумли касалликларга қарши иммунитетини сусайтиради. Юкумли касалликларни олдини олиш учун итларни ўз вақтида керакли вакциналар билан эмлаш натижасида ит организмнинг чидамлилигини ошириб, итда касалликка қарши иммунитетнинг ҳосил бўлишига замин яратади. Шунингдек, итларни тўла қийматли озиклантириш, саклаш шароитини яхшилаш ва гигиена талабларига риоя қилиш юкумли касалликларни юкиш хавфини камайтиради.

Итларнинг вируслар томонидан чакириладиган касалликлари

Кутириш

Кутириш – барча сут эмизувчи хайвонлар, кушлар ва одамларнинг вирусли касаллиги бўлиб, марказий нерв системасининг оғир шикастланиши билан кечади. Касалликни нейротроп вируслар кўзгатади.

Эпизоотологияси. Кутириш дунёни барча давлатларида кайд этилади. Эски замонда ўрмон кутириши деб аталар эди. Асосан ёввойи хайвонлар бўри, тулки ва бошқа хайвонлар касалланади. Улардан касаллик қишлоқ хўжалик хайвонлари ва инсонларга юкиши мумкин. Кутиришга айниқса итлар оиласига мансуб хайвонларда сезувчанлик юқори. Статистик малумотларга кўра 90% холда ит, хайвон ва одамларга кутириш касаллигини юктиради.

Касал хайвон касаллик кўзгатувчи манбаи ҳисобланади. Вирус касал хайвон сўлаги орқали соғлом хайвонга ўтиб, касалликнинг клиник белгиси

8-10 кундан кейин намоён бўлади. Касаллик асосан бевосита контакт йўли билан юкади. Кутирган ит соғлом итни тишлаганда вирус сўлак орқали соғлом итга ўтиб, касаллик кўзгатади. Ҳамма тишланган итлар ҳам касалланавермайди. Бу сўлакнинг организмга тушиши, вируснинг сони ва вирулентлигига ҳамда тишланган жароҳатнинг характери ва топографик жойлашишига боғлиқ. Тишланган жой миядан қанча узок бўлса, касалликнинг белгилари кечроқ намоён бўлади. Тишланганда жароҳатнинг чуқур бўлиши ва ундан қон оқиши жуда хавфлидир. Бош соҳасидан ёки нерв толаларининг тутамлари ўрнашган жойидан тишлангандаги жароҳат ҳам ўта хавфли ҳисобланади. Баъзан касаллик тери шилинганда, ёрилганда, тирналганда, кўзнинг шиллик пардаси орқали ҳам юкади.

Касаллик белгилари. Яширин давр тишланган жойга, жарохатнинг характерга, вируснинг сони ва вирулентлигига боғлиқ киска даври 7-10 кўп бўлиб, 3-8 хафтага чўзилиши мумкин. Баъзан 6-12 ой давом этиши ҳам мумкин. Лекин бу жуда кам учрайди. Касаллик кўпинча ўткир кечиб, клиник белгилари ҳар хил бўлади. Итларда аксарият, типик ҳолатда ўтади. Касалликнинг шиддатли ва тинч (паралитик) шаклда, шунингдек, абортив ва атипик ҳолатда намоён бўлади.

Касалликка хос типик белгилар сифатида итларнинг жажлдор бўлиши, кўзларининг кизариши, оғзидан сўлак оқиши ва сувдан кўркиш – *гидрофобия* ҳисобланади.

Фалажланиш шакли 2-4 кун давом этади. Итлар ўзини тинч тутати, иштаҳаси сакланган бўлади. Пастки жағ, халқум ва орқа оёқлар фалажланади. Итнинг томоғига суяк тикилгандай таъсурот пайдо бўлади. Шу ҳолатда ветеринария мутухассиси ёки ҳайвон эгаси суякни олиб ташлаш жараёнида кутиришни юктириши мумкин. Айрим пайтларда итда геморрагик гастроентерит ривожланади.

Касалликнинг атипик шакли ярим ўткир кечиши, кўзғалиш босқичини йўқлиги билан характерланади. Бунда озиш, мотор мускулларнинг атрофияси айрим пайтларда гастроентерит кузатилади.

Касалликни абортив шакли иккинчи босқични бошланишида касаллик тўсатдан тўхтаб қолиши билан характерланади.

Ташхис. Кутириш касаллигига диагноз эпизоотологик маълумотлар, клиник белгилар, патоморфологик, серологик текширишлар ва биопроба асосида қўйилади.

Қиёсий ташхис. Кутиришни итлар ўлати, энцефалит, менингит ва этсефаломиелит, стоматит каби касалликлардан фарқлаш керак. Итлар ўлатининг нерв шаклининг айрим клиник белгилари кўзгалувчанлик, орқа

оёқларини фалажланиши кутириш белгиларига ўхшаш, лекин ўлатда ҳеч қачон паски жағни фалажланиши кузатилмайди. Итларда менингит ва эсефаломиелитда қисман тажовузкорлик ва тишлашга интилиш кузатилади.

Даволаш. Касалликни даволаш усуллари ишлаб чиқилмаган.

Олдини олиш ва курашиш чоралари. Кутириш касаллигини олдини олиш мақсадида Ўзбекистон ҳудудида барча хайвонлар ва шу жумладан итлар касаллика қарши эмланади. Бунинг учун итлар 3 ойлик ёшидан бошлаб ҳар йили бир мартаба қуйидаги вакциналар Белраб, Биокан -Р, Этодекс каби қутуришга қарши вакцина билан мутназам ветеринария врачлари томонидан эмлаб борилади.

Агар итда касаллик белгилари пайдо бўлиши ветеринария мутахассислари томонидан тасдиқланса, касаллик пайдо бўлиши билан итларни махсус карантин зоналарга олиб бориб сақлаш амалга оширилади. Касалликдан ўлган итларнинг боши лабораторияга ташхис қўйиш учун олиб борилади. Касалликдан ўлган ит жасадлари махсус печларда қуйдириб йўқотилади. Касал хайвонлар турган жойлар ишқор эритмаси билан дезинфекция қилинади. Агар ит одамни ёки хайвонни тишлаган бўлса 10 кунга карантинга қўйиб кузатилади ва бу тўғрисида Давлат санитария эпидемиология назорати марказига хабар берилади.

Итлар ўлати

Ўлат - ўткир, юқумли вирус этиологияли касаллик бўлиб, иситма, шиллик пардаларнинг яллиғланиши, пневмония, тери экзантемаси ва нерв системасининг зарарланиши билан характерланади.

Эпизоотологик маълумотлар. Ўлатга барча ёшдаги итлар сезувчан, лекин айниқса ит боласи ва ёш итлар. Сут эмиш даврида камроқ

касалланади. Колострал иммунитет онасидан ажратилгандан кейин икки ҳафтагача зарарланишдан саклайди, шундан кейин агар эмлаш олиб борилмаса ўлат билан касалланиши мумкин. Ўлат билан касалланишга сабаб зоогигиеник шароитлари ва озиклантиришнинг ёмонлиги бўлиши мумкин. Итларда ўлатга сезувчанлик зотига ҳам боғлиқ. Итларда гижжалар инвазияси, матсионинг йўқлиги, авитаминоз, совуқ, нам об-ҳаво, сифатсиз озиклантириш касалликнинг ривожланишига имконият яратади. Касаллик тез таркалади ва қисқа муддат ичида бошқа итларда ҳам касаллик ривожланиши мумкин. Инфекциянинг асосий манбаи бўлиб касал ва ўлат билан касалланиб соғайган итлар, шунингдек касалликнинг яширин даври кечадиган ҳайвонлар ҳисобланади. Адабиёт маълумотларига кўра, ўлатдан соғайган итлар 2-3 ойгача вирус ташувчи бўлиб ҳисобланади. Касал ва соғлом ҳайвонлар бир-бири билан яқин муносабатда бўлса итлар ўлатини юктириши мумкин, бундан ташқари тўшама ва буюмлар орқали ҳам ўтиши мумкин. Касал итдан соғломга вирусни одам, кемирувчилар, қушлар ва ҳашаротлар ташиб ўтиши мумкин. Инфекция ҳаво йўллари ва ошқозон-ичак тракти орқали организмга кириб боради.

Касаллик белгилари – касалликнинг яширин даври 2-3 ҳафта бўлиши мумкин, бу ҳайвоннинг зотига, ёшига, саклаш ва озиклантириш шароитига ҳамда вируснинг вирулентлигига боғлиқ бўлади. Касаллик тана ҳароратининг $1-3^0$ га кўтарилиши билан бошланади. Бир ярим ойлик ит болаларида касаллик атипик кечиб тана ҳарорати кўтарилмасдан кечиши мумкин. Ўлат катарал, нерв ва экзантематоз шаклида бўлиб, улар ўта ўткир, ўткир ва абортив кечиши мумкин.

Ўта ўткир кечган вақтда касаллик 2-3 кун давом этади. Касалликнинг бошланиш даврида тана ҳарорати кескин кўтарилади, ҳайвон озукасини

рад этади, коматоз ҳолатга тушиб ит ўлади. Касаллик ўткир кечган вақтида иситма билан характерланади, тана ҳарорати $39,5-41^{\circ}$ кўтарилади ва шу ҳолатда 10-15 кун сакланиши мумкин, айрим ҳолларда 2-3 кундан кейин тушиб, ўзгарувчан иситма кўтарилиши мумкин. Бундай вақтда итнинг ҳолати сусайган, олдин ишлаб чиқилган шартли рефлекслар йўқолади, қалтираш кузатилади, ҳаракатчанлик йўқолади. Итни чакирганда эътибор қилмайди, қоронғи жойга яширинишга ҳаракат қилади, эркаланиб ҳар кунги овқатни эйишдан бош тортади, фақат оз миқдорда таъмли овқатни эйиши мумкин. Айрим ҳолларда қайт қилиш аломати пайдо бўлади. Бурнининг териси қуриган, ёрилиб, териси ажралиб тушади. Бир-икки кундан кейин тана ҳарорати юқори бўлганлиги учун кўзнинг ички бурчагидан сероз суюқлик ажралади, кейинчалик у йирингга айланади. Бундай ҳолда ковоклар йиринг билан ёпишиб, кўзлар ёпилиб қолади. Конъюнктивит билан бирга ринит ҳам ривожланади. Бурун тешикларидан олдин сероз, кейин йирингли суюқлик ажралиб чиқади. Бунинг таъсирида бурун тешиклари ёпишиб нафас олиш қийинлашади, йўтал пайдо бўлади. Бурун қичиши натижасида итлар уни олдинги оёқларига ёки бирор-бир нарсага ишкалашга ҳаракат қилади. Шундан сўнг ошқозон-ичак тизимида катарал жараёнлар ривожланади, ич кета бошлайди. Ахлати суюқ, сарик ёки кулранг-сарик рангда, кейинчалик жигар ранг бўлиб, ёмон ҳид ажратади. Айрим пайтларда ахлат массасида қоннинг ивиган парчаларини учратиш мумкин. Бундай ҳолларда тўғри ичакни шиллиқ пардасида геморагик яллиғланиш ривожланади.

Нерв ситемаси касаллигининг охирида, айрим пайтларда бошида ҳам зарарланиши мумкин. Бундай ҳолларда қисқа кўзғалишдан кейин чайнаш мускули, бош мускуллари ва оёқлар тебраниб қисқаради. Шундан сўнг парез ва орқа оёқларнинг фалажланиши ривожланади, итлар эпилепсия

холатига тушиб, сўлак кўп миқдорда ажралади. Эпилепсия ривожланганда касал итлар тез вақт ичида ўлади.

Касаллик 3-4 ҳафтадан бир неча ойгача чўзилиши мумкин. Бундай вақтда тана ҳарорати аста-секин пасаяди, иштахаси ўзгарувчан, айрим пайтларда ич кетиб, йўтал пайдо бўлади, кўриш, эшитиш ва таъмини сезиш пасаяди. Айрим итларда ҳолатининг яхшиланиши кузатиш мумкин, лекин 2-3 ҳафтадан кейин бунга чарчаш, совқотиш туртки бўлиши мумкин. Нерв толаларининг кўзғалиши натижасида оғриқ пайдо бўлади, унинг кучайиши натижасида кечалари итлар нолиш товушини чиқаради. Бундай ҳолда охир оқибат касаллик итни ўлимига олиб келади. Ўлат абортив шаклда кечганда 1-2 кун ахволи бир оз сусаяди, кейинчалик соғайиб кетади.

Таъхис. Ўлат касаллиги билан касалланган ҳайвоннинг ҳаётидаги ташхиси эпизоотологик маълумотлар ва касаллик (сероз, йирингли конъюнктивит, ринит) белгиларига асосланиб қўйилади. Керак бўлган ҳолларда гематологик текширишлар ва биопроба қўйилади.

Ўлатга ўлгандан кейинги ташхис паталого-анатомик ўзгаришларга асосланиб қўйилади. ўлат касаллиги учун характерли белгилардан ўн икки бармоқли ичак, тўғри ичак ва қовуқдаги қон қуйилишларга эътибор бериш лозим.

Қиёсий таъхис - қуйидаги касалликларнинг касаллик белгилари итлар ўлатига ўхшаш бўлади: лептоспироз, пироплазмоз, қутуриш, юқумли гепатит ва гижжа инвазияси.

Лептоспироз – геморрагик ва сарғайма шаклида кечади, биринчисида ҳарорат $40-41^{\circ}$, ва стоматит ривожланади. Итлар 2-3 кунда ўлади. Сарғайма шаклида бутун тана сарғайиб кетади.

Пироплазмоз - ўткир шаклида ҳарорат $40-42^{\circ}$, нафас олиш тезлашган, сийдиги қон аралаш, шиллик пардалар сарғайган. Қон суртмаларида пироплазмалар аниқланади.

Кутуриш – ўлатнинг нерв шаклидаги касаллик белгиларига ўхшаш бўлади, айниқса сўлак оқиши. Қутирган итларнинг ошқозонида бегона жисмлар бўлади. Гистологик текширишда Бабеш-Негри таначалари аниқланади.

Юқумли гепатит – юқори ҳарорат билан кечади, асосан 1 ёшгача бўлган итлар касалланади. Қайт қилиш кузатилади, жигар катталашган бўлади.

Гижжалар инвазияси-токсокароз, токсикаридозда айрим пайтларда қайт қилиш кузатилади.

Даволаш. Касалликнинг бошланиш даврида ўлат, гастроентерит, гепатитга қарши поливалент зардоблар, Гискан-5, Кинорон биопрепаратларини қўллаш ҳам мумкин.

Ўлат вирус касаллиги бўлганлиги учун иммунитетни кучайтирувчи препаратлардан-анандин, иммуномодулин дори воситаларини қўллаш тавсия қилинади.

Иккиламчи инфекциянинг ривожланишини тўхтатиш мақсадида кенг таъсир этувчи антибиотиклардан: *гентамитсин*, *оксамп*, *сефазолин*, бошланиш даврида суткасига 1-2 гр 2-3 кундан кейин миқдори камайтириб борилади. Ветеринарияда таклиф этилган антибиотиклар: *оксиквет*, *окситетратциклин*, *тилозин*, 5 % ли *энрофлокс* ва бошқалар 1 мл 10 кг тирик вазнга;

Нитрофуран препаратлардан: *фуразолидон* 2 мг/кг кунига 2 маҳал;

Ўлат билан касалланган итларни химоя-мослашув реакциясини ошириш мақсадида витаминлардан аскорбин кислотаси, В гуруҳ (В₁, В₆, В₁₂) витаминларидан;

Касал итлар организмнинг модда алмашинувини яхшилаш учун *катозал*

0,2-5 мл, гамавит 0,2-5 мл ва бошқалар қўлланилади.

Касал ҳайвон организмда ҳосил бўлган токсин, захарли моддаларни чиқариш ва уларни нейтраллаштириш мақсадида инфузия йўли билан: *5 % ли глюкоза, 0,9 % ли натрий хлор, дисол, атсесол*, эритмалари юборилади. Қайт қилиш аломатлари кузатилса ҳайвон организмга уни тўхтатиш мақсадида *серуглан, метокапроламид* юборилади.

Симптоматик даволаш учун *50 % ли аналгин, 10 % ли калсий глюканат,*

20 % ли кофеин қўлланилади.

Кўзда конъюнктивит ривожланганда кунига 2-3 марта қора чой билан ювилади, кўз томчиларидан *левомицетин, софрадекс*, суртмалардан *тетратциклин, эритромицин* қўллаш тавсия этилади.

Мускуллар фалажланишида тери остига *прозерин 0,5-1 мл*. Миядаги қўзғалишни пасайтириш ва қон айланишини яхшилаш учун *глутамин кислотаси* 0,5-1 таб.
2 маҳал берилади.

Касаллик даврида пархез озиклантиришга эътибор бериш лозим, касал итга гўшт қиймаси, творог, гуруч қайнатмаси бериш тавсия қилинади.

Касалликнинг олдини олиш ва курашиш чоралари. Итлар сақланадиган питомникларда дезинфекция ишларини ўтказиш катта аҳамиятга эга, бунинг учун 2-3 % ли натрий ишқори, 2-3 % ли хлорли

оҳак, 3 % ли лизол қўлланилади, итнинг идишлари, буюмлари 2 % ли хлорамин эритмасида ювилади.

Умумий олдини олиш тадбирларига қуйидагилар киради:

1. Итлар ўлати касаллиги тарқалган питомниклардан келган итларни олиб кирмаслик;

2. Питомникка янги келтирилган итларни 30 кунлик карантинда сақлаш;

3. Кўргазма, мусобакалар ташкил қилинишидан олдин барча итлар ўлат ва бошқа юқумли касалликларга қарши эмланиши керак;

4. Сақлаш ва озиклантириш қондаларига риоя қилиш;

5. Мунтазам равишда дезинфекция ишларини ўтказиш.

Барча соғлом итлар ўлатга қарши эмланади. Эмлаш 2 ойлик ит болаларидан бошланади, улар 14-21 кунда ревакцинатсия қилинади. Биринчи марта эмлашдан олдин ит болалари албатта дегелминтизатсия қилиниши керак. Катта ёшдаги итлар бир йилда бир марта эмланади. Ўзбекистон ҳудудида ўлат касаллигининг олдини олиш мақсадида *Биовак*, *Нобивак*, *Мултикан-4*, *Мултикан-6*, *Мултикан-7* каби вакциналар қўлланилади.

Итларнинг бактериялар томонидан чақириладиган касалликлари

Итларнинг салмонеллёз касаллиги

Салмонеллёз – итларнинг ўткир кечувчи юқумли бактериал касаллиги бўлиб, асосан сутдан ажратилган ёшдаги ит болаларида учрайди.

Эпизоотологик маълумотлар: касаллик ҳамма жойда тарқалган, айниқса носоғлом хўжаликларда, 1-6 ойлик ит болалари кўпроқ касал бўлади. Катта ёшдаги ҳайвонлар бактерия ташувчи бўлиб ҳисобланади.

Касаллик йил давомида учрайди ва кўпкина ҳолларда яширин шаклда кечади. Масалан, ургочи ит бактерия ташувчи бўлса, сут эмизиш даврида касалликни ит болаларига юктиради. Итларда касалликни юктиришнинг асосий манбаи бу касал ҳайвонлар, бактерия ташувчилар, бактерия ажратувчилар, салмонеллэз билан касалланган ҳайвонлардан олинган гўшт ва гўшт маҳсулотлари, майда кемирувчилар ва ахлатхоналардаги ташланган ахлатлар ҳисобланади, айрим озуқалар: қон, гўшт-суяк, балик унлари ва комбикормларда ҳам салмонеллэз қўзғатувчилари топилади. Бу озуқаларни эган ҳайвонларда салмонеллэз касаллиги ривожланиши мумкин. Касалликнинг келиб чиқиш омилларига қуйидагилар киради: кичик майдонда кўп ҳайвонларни сақлаш, ошқозон ичак касалликларининг мавжудлиги, гижжалар инвазияси, озгинлик ва ит болаларининг оддий озуқага ўтиш даври. Бактерияларни ташувчи ҳайвонлар муҳим санитар-эпизоотологик аҳамиятга эга. Бундай ҳайвонлар ташқи кўринишидан соғлом бўлиб, улар салмонеллаларни ахлати ва сийдиги билан ташқи муҳитга чиқариб турадилар. Итлар орасида салмонеллаларни ташиш миқдори 1-18 % ни ташкил қилади. Бундай ҳайвонлар организмнинг резистентлиги пасаяди, бу эса инфекция жараёнининг тарқалишига олиб келади.

Касаллик белгилари. Касалликнинг белгилари бир томондан ҳайвоннинг ёшига, умумий ҳолатига, индивидуал мустаҳкамлигига, иккинчи томондан қўзғатувчининг миқдори ва вирулентлигига боғлиқ бўлади. Ит болаларида касаллик ўткир кечади. Инкубатсион даври 3-5 кун. Уларда хароратнинг кўтарилиши, иштаҳанинг йўқолиши, умумий сусайиш белгилари кузатилади. Касал ҳайвонлар оғриқдан нолиш қилади, оғздан кўпик ажралиб чиқади. Кўпгина ҳолларда ҳайвон овқат эгандан кейин қайд қилади. Ҳайвонлар вазнини тез йўқотиб, юрганда чайқалади.

Ошқозон-ичак тракти зарарланганда ич кетиш пайдо бўлади, ахлати ўта хидли бўлиб, у шилимшиқ ва кўпгина ҳолларда қон аралашган бўлади. Кўп ҳолларда ошқозон-ичак тракти фаолиятининг бузилиши, нафас олиш органларида асоратларнинг ривожланиши билан боғлиқ Бронхопневмония ривожланиб, бурундан йирингли суюқликнинг ажралиб чиқиши кузатилади. Нафас олиш қийинлашади, ўпкада хириллаш пайдо бўлади. Айрим ҳолларда нерв белгилари пайдо бўлиб, кўзғатувчилик ошади. Касалликнинг бундай кечишида кўпгина касал ит болалари нобуд бўлади.

Салмонеллёз касаллигининг токсикоинфекция шаклида ошқозон-ичак тракти функциясини вақтинчалик бузилиши кузатилади. Қисқа муддатли ич кетиш, иштаҳанинг пасайиши, сустлик пайдо бўлади. Охиروқибат ҳайвонлар соғайиб кетади.

Таъхис – Таъхис қўйиш вақтида эпизоотологик маълумотлар, клиник белгилар ва паталогоанатомик ўзгаришлар инобатга олинади. Диагнозни аниқ қўйиш учун кўзғатувчини аниқлаш мақсадида микробиологик текширишлар олиб борилади.

Даволаш. Салмонеллёзда кенг доира таъсир этувчи антибиотикларни, сульфаниламид ва нитрофуран препаратларини қўллаш тавсия қилинади. Бундай антибиотикларга левомитсетин, тетрациклин, сипрофлоксатсин киради. Ветеринарияда қўлланиладиганлар препаратлардан фармазин-50, энрофлокс, окситетрациклин, макролан, оксивет ва бошқалар киради. Уларни қўллаш миқдори 1 мл 10 кг вазнга. Ичкадаги бактериал муҳитни тиклаш учун бифидиум бактрим, лакто бактрим, Линекс дори воситаларидан фойдаланиш мумкин. Сувсизликнинг олдин олиш мақсадида итларнинг венасига 0,9 % ли физиологик эритма, дисол, атсесол эритмаларини белгиланган миқдорда

5-10 мл тана вазнига юбориш тавфсия қилинади. Сувнинг ўрнига калий перманганатни паст фойзли эритмасини бериш мумкин.

Туберкулёз – Сил касаллиги

Туберкулёз– сурункали юқумли касаллик бўлиб, тугунчалар-туберкулалар ҳосил бўлиши билан характерланади. Айрим пайтларда сақлаш ва озиклантириш шароитлари бузилганда ёки об-ҳавонинг совуқлашиши ва намликнинг ошиб кетиши натижасида касаллик ўткир шаклига ўтади.

Инфекция манбаи: итлар туберкулёз билан касал қорамолларнинг ички органларини, ўпка, нафас йўллари органларини ҳам равишда эйиши натижасида ўзига туберкулёзни юктиради. Бундан ташқари касаллик сут ва сут маҳсулотларидан ҳам юқиши мумкин, яъни туберкулёзни юқтириш йўли – алиментар. Итлар туберкулёз билан нафақат озуқа орқали, балки касал одамларнинг сўлаги ва балғами орқали ҳам касалланиши мумкин.

Туберкулёз билан касалланган итлар ахлати ва сийдиги орқали кўзгатувчини ташки муҳитга ажратиб чиқаради ва ундан одам ва айниқса болалар касалликни юқтириши мумкин.

Касаллик белгилар. Туберкулёзда клиник картина органларнинг зарарланиши ва касалликнинг кечиш даражаси билан боғлиқ. Агар бирор-бир орган зарарланса касалликнинг белгилари аниқланмайди. Организмнинг кўп органлари зарарланса унда клиник белгилар яққол намоён бўлади. Туберкулёз билан касалланган итларнинг умумий ҳарорати юқори бўлади. Яхши озикланишига қарамадан итлар нафақат семирмайди, балки ориқлаши мумкин. Ҳайвонлар тез чарчайди, кўпроқ ётишга ҳаракат қилади. Агар ўпка зарарланса нафас олиши қийинлашади ва йўтал пайдо бўлади. Озукасини эгандан кейин қайд қилиши мумкин. Агар ичак чарвисидаги лимфа тугунлар зарарланса, палпатсия қилганда бу

тугунларнинг катталашгани аникланади. Бундай итларда қорин бўшлиғида суюклик тўпланади.

Олдини олиш ва қариш қурашиш. Гўшт ва гўшт махсулотларини астойдил текшириш лозим. Туберкулёз билан касал қорамоллардан олинган гўшт махсулотларини яхши пишириб бериш керак. Питомникларда итлар туберкулёздан ўлган бўлса, бошқа итлар туберкулинизация қилиб чиқилади. Туберкулёзга ижобий реакция берган итлар ажртилиб ўлдирилади. Улар турган волъер ва кафаслар дезинфекция қилинади, тўшамалар ёкиб юборилади.

Итларнинг инвазион касалликлари

Инвазион касалликлар бу табиатда кенг тарқалган касалликлар гуруҳи бўлиб, уларни хўжайин организмда паразитлик қилиб кун кечирувчи катталиги бир неча микрондан бир неча метргача эътидан жонзодлар – бир хўжайрани паразитлар, чувалчанглар, ўргимчаксимонлар, ҳашоратлар ва бошқа синф ҳайвонлари қақиради. Чувалчанглар, яъни гелминтларни ўрганадиган фан *гелминтология* дейилади. Ҳашорат ва ўргимчакларни ўрганадиган фан *арахноентомология*, каналарни ўрганадиган фан эса *акарология* дейилади. Гелминтлар турли туман шаклда бўлиб, асосан иккита катта синф юмалок ва ясси чувалчанглар.

ИТЛАРНИНГ ГЕЛМИНТОЗ КАСАЛЛИКЛАРИ

Гелминтозлар (гижжа)- гелминтларнинг итлар организмга биологик таъсири натижасида ривожланадиган касаллик. Айрим гелминтлар ҳам инсонларда, ҳам хайвонларда паразитлик қилиб касаллик чакиради. Шунини таъкидлаш керакки, айрим гелминт турлари итлардан инсонларга ўтиб, касаллик қўзғатиши мумкин. Жумладан эхинококкоз касаллиги одамларда оғир кечадиган, инсон ҳаётига таҳдид соладиган касаллик жумласидандир. Кўриниб турибдики ушбу касалликни ўз вақтида бартараф этиш нафакат иқтисодий, шу билан бирга ижтимоий аҳамиятга эга.

Гелминтозлар 3 гуруҳга бўлинади

1. Нематодалар-ясси чувалчангсимон гижжалар (аскарида, эхинококк)

2. Трематодалар-сўргичли чувалчангсимон гижжалар (описторхоз, фатсиолёз)

3. Сестодлар- лентасимон гижжалар (гименолепидоз)

Нематодлар – юмалоқ шаклга эга паразит чувалчанглар туркумига кирази, ингичка ичак ва ошқозонда паразитлик қилади, узунлиги 6 мм дан 100мм гача келадиган ҳажмдаги чувалчанглар бор. Улар ковакли бўлиб, ургочиси эркагига нисбатан йирикроқ. Ургочи чувалчанглар ит ахлати орқали тухум ёки қуртларини ташқарига чиқаради. Касаллик оғиз, озука ёки сув, чувалчангнинг личинкалари эса тери орқали ўтади. Улар танада оралик «хўжайин»сиз ривожланади. Бу турдаги чувалчанглар туркумига: Таксокароз, Аскаридоз, Трихинилёз каби гелминтлар кирази.

Трематодлар ясси чувалчанглар туркумига кириб, жигарнинг ўт йўлларида, ўт пуфагида, ошқозон ва ошқозон ости беzi йўлларида ва ичакларда яшайди, узунлиги 2,5 см. дан 15 см. гача боради. Барча

трематодлар гермофродитлардир, оралик (сув моллюскалари) ва қўшимча (баликлар, хашаротлар) хужайралар иштирокида ривожланади.

Сестодлар лентасимон чувалчанглар туркумига тааллуқли. Катта чувалчанглар ит ичагида, қуртлари эса балиқ, уй ҳайвонлари ва ҳатто одам ичагида ҳам учрайди. Узунлиги 0,6 см. дан 15 см гача бўлган сестод ҳам гермофродитлардир. Улар оралиқ «хўжайин» иштирокида ривожлананади. Гижжа тухумлари ташқарига итнинг ахлати билан чиқади, кейинчалик улар ўт ва сувга аралашиб кетади. Уларни эган уй ҳайвонлари (сигир, қўйлар) касаллик юктириб олади. Оралиқ «хўжайин» сифатидаги уй ҳайвонлари ва одам организмида қуртларни ўз ичига олган кичик пуфакча шаклида фақат личинкалар ривожланади. Итларга бу касаллик касал ҳайвонларнинг гўшти ва ички аъзоларини истеъмол қилганда юқади. Шунингдек, бурга ва қуялар ҳам ушбу инвазион касалликнинг таркатувчилари ҳисобланади. Паразит чувалчангларнинг эхинококкоз, алвеококкоз, дипилидиоз каби гельминтлари паразитик чувалчангларнинг ушбу туркумига киради.

Гижжали касалликлар юкишининг олдини олиш учун қуйидаги ишларни амалга ошириш зарур:

- итларни ҳайвонлар ва баликларнинг хом ички аъзолари билан озиклантирмаслик;

- эктопаразитлар (бурга, қуя) дан саклаш учун мунтазам равишда уларнинг танасини текшириб, тозалаш, ишлов бериш (обработка);

- итни бошқа ит, ҳайвонлар ва айниқса дайди кучуклар билан бевосита алоқа қилишига йўл қўймаслик;

- касалликнинг белгилари пайдо бўлганда (итнинг ахлатидан гижжа топилса) бу ҳақда ветеринария шифокорига зудлик билан хабар бериш,

-хар чоракда бир марта ҳамда эмлашдан 10 кун олдин дегелминтизатсия (итларга гижжага қарши дори воситалари бериш) тадбири ўтказиш талаб этилади.

Гижжалар юқишининг олдини олиш ва даволаш учун қуйидаги препаратлардан фойдаланилади: пиперазин, азинокс плус, албекс, празитабс. Итлар билан ишлашда касалликни юктирмаслик учун шахсий гигиена қоидаларига қатъий риоя қилиш зарур.

Дегелминтизатсия – гельминтларни барча ривожланиш фазаларида йўқотишга қаратилган даволаш-профилактика тадбирлари мажмуи. Гельминтлар юккан итлар дегелминтизатсия қилинади. Бу жараён фармакологик антгельминтиklar ёрдамида (Празитабс, Азинокс) амалга оширилади. Итларни даволаш (йилнинг ҳар қандай даврида гельминтозларнинг бирдан тарқалиши юз берганда), профилактик (режали равишда гельминтозлар клиник кўринишларининг олдини олиш учун йилнинг маълум даврида); диагностик (гельминтозларнинг бор-йўқлигини аниқлаш мақсадларида) дегелминтизатсия ўтказилади.

Итларнинг эхинококкоз касаллиги

Эхинококкоз - узоқ давом этадиган гельминтоз касаллиги бўлиб, уни ит, бўри ва тулқиларнинг ингичка ичакларида паразитлик қиладиган сестода – *Эchinococcus granulosus* кўзғайди.

Эпизоотологияси. Эхинококк личинкалари ит, ёввойи ҳайвонларнинг ахлати билан этилган бўғинлар ҳолатида ташқарига чиқиб тарқалади. Эхинококкнинг этилган бўғинлари фаол ҳаракат қила олади. Ҳаракат вақтида бўғиндан тухумлар – онкосфералар чиқиб, пичан ва сувларга тушади. Айрим бўғинлари ҳайвоннинг орқа чиқарув тешиги атрофида қолиши ҳам мумкин. Бўғинлар ҳайвон танасида ўрмалаб юради ва жунда тухумларини қолдиради. Бўғинлар ҳаракат қилганда ҳайвон

бадани кичийди. Натижада хайвон орка чиқарув органини турли нарсаларга ишқалайди ёки тили билан ялаб, паразит тухумларини тумшугига ва атрофдаги нарсаларга юктиради.

Одам ит билан доимий муносабатда бўлиб тургани учун эхинококк билан кўп зарарланади. Айниқса қишлоқларда дайди юрадиган эгасиз итлар кўп бўлади. Қишлоқ аҳолиси ветеринария врачининг рухсатисиз уйида мол сўяди ва эхинококк пуфаги билан зарарланган жигар, ўпка ва бошқа органларни итларга беради. Натижада улар ичак эхинококкози билан тақроран зарарланади.

Касаллик белгилар. Итларда ичак эхинококкози касаллигининг белгилари этарлича ўрганилмаган, тажрибада кўп эхинококк сколекслари юктирилган итнинг қорни катталашади, иштахаси пасаяди ва айрим вақтларда 1,5-2 ойдан кейин халок бўлади. бундай итлар ўлиги ёриб кўрилганда унинг ингичка ичакларида кўп миқдорда эхинококк ленталари борлиги аниқланади.

Тешхис. Итларнинг эхинококкоз касаллиги ахлатида этилган эхинококк лентаси ёки бўғинлари борлигига қараб аниқланади. Ҳайвоннинг ичи кетиши билан дарҳол ахлати олиниб яхши беркиладиган шиша идишга солиб текшириш учун лабораторияга юборилади.

Олдини олиш. Олдини олиш учун биринчидан, дайди итларни, бўри ва тулкиларни тугатиш; иккинчидан, сўйилган чорва молларнинг эхинококк пуфаклари билан зарарланган орган ва тўқималарини йўқотиш ёки юкумсизлантириш керак.

Токсокариз ва токсаскаридоз

Токсокар тухуми одамлар учун хавфли. Одам ичагида токсокара тухумидан личинкалар чиқиб, улар қон айланиш тизими бўйлаб ҳаракат қилади ва шу даврда ҳар хил орган ва тўқималарга тушиб, оғир патологик

жараёни кўзгайди. Шунинг учун одам факултатив хўжайин бўлиши мумкин.

Эпизоотологияси. Аскаридатозлар асосан ёш хайвон касаллиги ҳисобланади. Клиник белгилари 17-20 кунлик ит болаларида маълум бўлади.

Кўпинча

инвазия

1-3 ойлик итларда очик намоён бўлади. Инвазиянинг экстенсивлиги жуда юкори даражага, интенсивлиги эса бир неча юз нусхага этиши мумкин.

Касаллик белгилари. Итлар аскаридатозларининг характерли белгиларидан итларнинг озиб кетиши, шиллик парда анемияси, кўпинча иштаҳасининг йўқолиши, ич қотиши билан алмашинадиган ич кетишлар кузатилади. Кўпинча қусиш, эпилептик талвасаланиш кўринишидаги нерв ходисалари кузатилади. Ёш хайвонлар ўсиш ва ривожланишдан орқада қолади, қорни шишади.

Ташхис. Клиник белгиларини кузатиш ва Фюллеборн бўйича аскарида тухуми борлигини аниқлаш йўли билан тасдиқланади. Токсокара тухуми катакчали, токсакаридларда эса силлик бўлади.

Даволаш. Итлар аскаридозини даволашда пиперазин, азинокс плюс, албекс, празитабс препаратлари берилади.

Аскаридатозларга қарши қураш ва олдини олиш. Ит волъерлари ва, яйратиладиган майдончалардаги ахлатлар ўз вақтида тозалаб турилиши зарур.

Олдини олиш чораларига амал қилинган ҳолда аскаридалар билан инвазияланган ҳамма итлар гелминтизлантирилади. Инвазияни ўз вақтида аниқлаш мақсадида ёш итлар ҳар ойда, катта ёшдагилари эса ҳар уч ойда камида бир марта текширилади.

Ёш итлар туғилганидан 25-30 кун ўтгач гелминтсизлантирилади.

ИТЛАРНИНГ ЮҚУМСИЗ КАСАЛЛИКЛАРИ

Ҳозирги пайтда итларда учраётган юқумсиз касалликлар ҳам иктисодий зарар келтирмоқда. Касалликларнинг келиб чиқиш сабаблари асосан итларни сақлаш, озиклантириш ва фойдаланиш шароитлари меъёрга мос келмаслиги ҳисобланади. Мақбул микроиклим (бинонинг газ таркиби, ҳарорати, намлик, ёритилиши) билан таъминлаш, мунтазам фаол сайр, тўйимли ва витаминларга бой озуқалар билан мунтазам озиклантириш, яхши парваришлаш, зоогигиеник ва ветеринария-санитария коидаларига риоя қилиш, итлар соғлигини сақлаш бўйича доимий ветеринария назоратини йўлга қўйиш, клиник қўрик ва режали диспансер текширувини ўтказиш, ичимлик суви ва озиқаларнинг сифати устида доимий назорат ўрнатиш учун итлар сақланадиган питомникларда илмий асосланган шароит яратиш имкониятини беради.

Юқумсиз касаллик деб, индивидуал ёки гуруҳли ҳолатда, ташки ва ички таъсуротлар оқибатида келиб чиқадиган, касал итдан соғломларига ўтмайдиган касалликлар гуруҳига айтилади. Юқумсиз касалликларнинг келиб чиқиш сабаблари қуйидагилар: механик шикастланиш, юкори ёки паст ҳароратнинг салбий таъсири; ёмон парваришлаш, улар билан қўпол муомалада бўлиш. Бундай касалликлар ташки ва ички аъзоларнинг касалликлари каби гуруҳларга бўлинади:

Юқумсиз касалликлар итларда учрайдиган касалликларнинг ўртача 94-96 фоизини ташкил этади. Шунинг учун ҳам профилактик тадбирлар ветеринарияда ва хусусан юқумсиз касалликларга қарши курашишда асосий ўринни эгаллайди. Профилактик йўналишнинг асосий мақсади итларни касалликлардан сақлаш ҳамда соғлом, мустаҳкам конституцияли ва модда алмашинув даражаси юкори бўлган хизмат итларини яратишни

Ўз ичига олган, режали тадбирлар тизимини амалга оширишга қаратилган бўлади.

Ветеринария амалиётидаги юкумсиз касалликларни даволаш бўйича асосий тадбирлардан бири С.И. Смирнов асос солган гурухли даволаш усули ҳисобланади. Бир хил зот, бир хил озуқа тури, бир хил модда алмашинуви шароитларидан ташқи муҳитнинг ноқулай таъсиротлари итлар организмда бир хил бузилишларни вужудга келтиради. Бундай пайтларда итларни парҳез озиклантириш, рационга витаминлар ва минерал аралашмалар қўшиш орқали гурухли профилактик даволаш амалга оширилади.

Юкумсиз касалликлар даврида гурухли мониторинг қилиш ва касалликни муваффақиятли даволаш ҳамда уни олдини олишга эришиш учун касал ҳайвонлар қуйидаги тартибда ўргатилади:

- анамнез маълумотларни тўплаш ва таҳлил қилиш;
- касаллик белгиларини аниқлаш мақсадида итни клиник текширишлардан ўтказиш;
- организмдаги функционал ўзгаришларни аниқлаш мақсадида кон, сийдик намуналарини лаборатория текширишдан ўтказиш;
- касалликнинг келиб чиқиш сабабларини аниқлаш (этиология);
- касалликнинг ривожланиш механизминини аниқлаш (патогенез);
- касалликнинг текширишлар натижасида аниқланган белгиларини таҳлил қилиш, ташхис қўйиш ҳамда ўхшаш касалликлардан фарқлаш (киёсий ташхис);
- касаллик оқибатини башорат қилиш (прогноз);
- даволаш тартибини ишлаб чиқиш ва даволаш (терапия);
- касалликнинг олдини олиш тадбирларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш (профилактика);

Даволаш усуллари

Дорилар ва даволаш воситаларидан маълум мақсад вазифани кўзлаб фойдаланишга даволаш усуллари дейилади. Ўзининг мақсад ва вазифалари ёки таъсири оқибатига кўра этиотроп, патогенетик, ўрин тўлдирувчи(викар), симптоматик, усуллар фарқланади.

Этиотроп усул. Бу усулнинг мақсади касаллик сабабчисини бартараф этишга қаратилган бўлиб, касаллик чакирувчи омил организмда яшаб, ҳали ўз таъсирини давом эттириб турган пайтда қўлланилади. Масалан, махсус қон зардоблари, антибиотиклар, кимёвий препаратларни қўллаш касаллик чакирувчи ҳисобланган микроорганизмларни ўлдиради.

Патогенетик усул касал ҳайвон организм ҳимояланиш қучларини патологик жараёни йўқотишга жалб этади ва унга стимулловчи таъсир кўрсатади. Патогенетик усул этиотроп усул билан биргаликда, аъзолар ва тўқималарнинг бузилган функцияларини қайта тиклаш ва ички мухитни меъёрлаштириш, организм иммунобиологик ҳусусиятларни ошириш мақсадларида қўлланилади. Бу кўпинча этиологик омилнинг таъсири тугагандан кейин қўлланилади. Шамоллаш, синиш, чиқиш, лат эйиш, куйиш, совуқ уриш ва бошқа шунга ўхшаш кўпгина патологик жараёнлар патогенетик усул билан даволанади.

Викар терапия (ўрин тўлдирувчи) организм ҳаёти учун зарур бўлган моддалар кам ишлаб чиқарилган ёки ташқаридан кам қабул қилинган пайтларида уларнинг ўрнини тўлдиришга асосланган даволаш усули. Итларда ўтказиладиган витаминотерапия(*витаминизация*) усулини бунга мисол келтирсак бўлади. Витаминотерапия кўпинча организмга витаминлар эҳтиёждан кам миқдорда тушганда ёки ошқозон-ичакларнинг касалликлари оқибатида уларнинг сўрилиши ёмонлашган пайтларда қўлланилади. Масалан, тривит, тетравит, витаминли балиқ ёғи,

С, В₁, В₆, В₁₂ витамини препаратлари ёки витаминларга бой диетик озиқаларни қўллаш.

Симтоматик даволаш усули ҳам патогенетик усулга ёрдамчи усул сифатида касалликнинг айрим белгиларини йўқотиш ва касал итларнинг ахволини яхшилаш мақсадларда қўлланилади. Балғам кўчирувчи, сийдик хайдовчи, сурги, хароратни туширувчи, оғриқни йўқотувчи, юракка таъсир этувчи ва бошқа дорилар, физиотерапия, оператив усуллардан фойдаланиш симптоматик усулга мисол бўлади.

Ҳазм қилиш органлари касалликлари

Ҳазм қилиш органлари тизим сифатида бир неча бўлимлардан тузилган бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзига хос функцияни бажаради, яъни озиқага физикавий, кимёвий-ферментатив ва биологик таъсир қилиши натижасида у сингиши мумкин. Соғлом ҳайвоннинг ҳазм қилиш тизими бўлимлари бир-бири билан узвий боғланган ҳолда вазифасини бажаради.

Ҳазм органларида ҳар хил омиллар таъсирида патологик ҳолатлар ривожланишига сабаб бўлади. Кўп ҳолларда бу нотўғри рацион тузиш, озиқани нотўғри комбинатсия қилиш, уларни тез алмаштириш, мунтазам озиқлантирмаслик, бўктириб юбориш, сифатсиз озиқани бериш, минерал этишмовчилик ва бошқалар натижасида келиб чиқади. Бундан ташқари ҳазм қилиш органлари фаолиятининг бузилиши кўп ҳолларда жигар, ошқозон ости беzi, буйрак, юрак, ички секретсия безлари ва бошқа органларни зарарланишида кузатилади. Ҳазм қилиш органлари касалликларининг сабабларини, ривожланиш қонуниятларини, симптомларини ва даволаш усулларини билиш, қисқа муддатда ҳайвоннинг соғлигини тиклашга ёрдам беради.

Стоматит

Стоматит - оғиз бўшлиғининг яллиғланиши бўлиб, ёш хайвонларда қариларига нисбатан кўп учрайди. Улар бирламчи, иккиламчи ҳамда юқумли ва юқумсиз касалликларнинг симптоми сифатида намоён бўлиши мумкин. Кўпгина ҳолларда стоматит ўткир, айрим пайтларда сурункали кечади. Касаллик жараёнининг характериға қараб катарал, ярали, дифтеритик, флегманоз ва гангренозларға бўлинади.

Касаллик белгилар. Жараённинг характери ва касалликнинг босқичлари хайвоннинг реакцияси билан боғлиқ, яъни бошида сўлак оқиши, озиқани секинлик билан олиши ва чайнаши, сувни кўп ичиши кузатилиб, оғиз бўшлиғининг шиллиқ пардалари қизарган ва қулранг қобиқ билан қопланган бўлади. Агар шиллиқ парда тиш ёки тош билан шикастланса милқдан қон оқади. Агар шиллиқ пардада яралар ҳосил бўлган бўлса улар атрофида қобиқлар ҳосил бўлиб, атрофида янги яралар пайдо бўлади, оғиздан қўланса ҳид келади. Овқатни чайнаш қийинлашади. Вақтида тўғри даволаш олиб борилмаса гангреноз стоматит ривожланиши мумкин. Бундай ҳолларда жараён шиллиқ парданинг кенг юзаларига ва тагида ётган тўқималарға тарқалади. Касаллик оғир кечганда лаб, лунж, тил ва суякни ҳам зарарлантириши мумкин.

Таъхис. Таъхис қўйишда анамнез маълумотлари ва касалликка хос клиник белгилар ҳисобға олинади.

Даволаш. Энг аввало этиологик омилларни шиллиқ пардаға таъсири йўқотилади. Оғиз бўшлиғи ювилади, бунинг учун қуйидаги эритмалардан фойдаланиш мумкин: 1-3 % ли водород пероксиди, 1:5000 фурацелин. Ўсимликлардан тайёрланган дамлама ва қайнатмалардан: мойчечак, сариқ чой, календула, эман пўстлогини қўллаш мумкин. Яллиғланган жойларға солкосерил, метрагил дента биорал гелини қўллаш тавсия қилинади.

Мушаклар орасига кенг таъсир этувчи антибиотик, сулфаниламид препаратлардан: ампитсиллин, оксамп, пенитсиллин, омаксотсиллин, стрептотсид ва бошқаларни қўллаш мумкин.

Қизилўнгачнинг яллиғланиши

Қизилўнгач шиллиқ пардасининг яллиғланиши диффуз ёки ўчоқли бўлиб, иштаҳанинг пасайиши ва озиқа луқмасини ютилишининг бузилиши билан характерланади.

Этиологияси. Итларга иссиқ озукани берганда ўткир учли товук, балиқ ва бошқа хайвонларнинг суягини ютиш вақтида қизилўнгачнинг шиллиқ пардасини термик куйиши ва жароҳатланиши таъсирида келиб чиқади. Айрим пайтларда қизилўнгачни тикилишидан кейинги асорати сифатида намоён бўлиши мумкин.

Касаллик белгилар. Қизилўнгачда яллиғланиш ривожланиши натижасида хайвон безовталанади, фақат юмшоқ озиқани эйишга ҳаракат қилади, ютиниши қийинлашади, уни жуда секинлик билан амалга оширади, огрик бўлганлиги учун ёки бутунлай ютина олмаслиги ҳам мумкин. Оғзидан шилимшиқ сўлак оқиб туради, у кўпайгандан кейин ит йўталиб чиқариб ташлашга ҳаракат қилади. Баъзан қайт қилиш кузатилади.

Таърихи. Анамнез маълумотлари ва клиник белгиларга асосланиб қўйилади.

Даволаш. Касалликни чақирувчи сабаблар йўқотилиши керак. Ютиш осон бўлиши учун суюқ (шўрва, булон), шилимшиқ (кисел, гуруч қайнатмаси) озиқа берилади. Сувга оз микдорда калий перманганат қўшилади. Яллиғланиш жараёнига таъсир қилиш учун кунига икки маҳал стрептотсид таблеткаси эзиб берилади. Мушаклар орасига кунига 2 маҳал 250 минг ТБ ампитсиллин юбориб турилади.

Гастроентерит

Гастроентерит-Ошқозон ва ичакнинг туташган яллиғланиши. У катарал, геморрагик, флегмоноз ёки дифтеритик бўлиб, ўткир ёки сурункали кечади. Гастроентеритлар бирламчи ва иккиламчи бўлиши мумкин.

Ўткир гастроентерит Ўткир гастроентерит – ошқозон ва ичакнинг яллиғланиши бўлиб, унинг ифодаланиши патологик жараённинг оғирлигига боғлиқ.

Этиологияси. Энг асосий сабаби бу хайвонларга сифатсиз озиқа маҳсулотларини ишлатиш ва нотўғри озиклантиришдир. Масалан хайвонни бўктириш, ошқозондаги озиканинг ачиши ёки бижғиши натижасида заҳарли моддалар пайдо бўлади, улар ичакка ўтиб патологик жараёни ривожлантиради. Шу билан бирга доимий равишда пиширилган озиқа билан озиклантириш ҳазм қилишнинг бузилишига сабаб бўлиб, кейинчалик гастроентеритнинг ривожланишига олиб келади.

Гастроентеритлар гастроентеротроп заҳар натрий фторид билан заҳарланиш, кучли куйиш, юкумли касалликлардан ўлат, гастроентеритдан келиб чиқади. Узоқ вақт очлик ҳам гастроентеритнинг ривожланишига олиб келади. Рационнинг кескин ўзгариши изсиз қолмайди. Кўп ҳолларда гастроентерит ит болаларида, айниқса она сутидан оддий озиқага ўтиш даврида кузатилади. Бундай ҳолатда ошқозон ва ичакнинг шиллиқ пардасини яллиғланиши, микроблар фаолияти ва озиқа моддаларнинг парчаланишидан ҳосил бўлган маҳсулотларни таъсирдан келиб чиқади.

Бунда сўлакни ажралиши юқори, пулс сусаяди, қорачиқ тораяди, перисталтика кучаяди, дефекация акти тезлашади, шиллиқ кўп ажралиб чиқади. Шиллиқ озикани ўраши натижасида унга ферментлар таъсир

килиши кийинлашади, бу бижғиш жараёнини кучайтириб газ ва органик кислоталар ажралишига олиб келади. Ичакни кислотали муҳити билан бир вақтда ошқозон шираси гиператсид секретсияси кузатилади.

Ишқорли катар асосида ичакни секретор функциясини этишмовчилиги ётади, чиритувчи бактерияларни устун келганлиги учун, йўғон ичакларда озикадаги оксиллар парчаланиб захарли моддалар – токсалбуминлар (индол, скатол, паракрезол) ни ҳосил қилади. Бу захарли моддалар ичакни шиллиқ пардасини китиклаб яллиғланиш жараёнини чақиради. Кучли шиллиқ ишлаб чиқиш бошланади, у ферментларни озика массасига таъсирини камайтиради, бу эса чириш жараёнининг ривожланишига шароит яратади.

Ишқорли катарда симпатик иннервациянинг таъсири кучаяди. Шиллиқ пардалар қурийди, сувсаш кузатилади, пулс тезлашган, артериал босим юқори, ичакларнинг перисталтикаси сусайган, дефикатсия камайган, ахлати яхши шаклланган ва шиллиқ билан ўралган, токсик моддаларнинг таъсирида эритроцитлар гемолизга учрайди, бу эса шиллиқ пардаларнинг сарғайишига олиб келади.

Кислотали ва ишқорли катарда эритроцит ва гемоглобиннинг камайиши ва лейкоцитларнинг сонини кўпайиши кузатилади. Кислотали катарда лимфоситлар, ишқорлида нейтрофилларнинг сони кўпаяди.

Гастроентеритлар захарланиш, терини кучли қуйишида, нефритда, совуқ қотганда, ўлатда, юқори ҳароратда ривожланиши мумкин.

Касаллик белгилар. Енгил шаклида итлар суст, қулоғи ва думи туширилган бўлади, вақти-вақтида нолиш қилади, қоронғу жойларга яширинишига ҳаракат қилади. Ҳарорати юқори бўлади. Қон аралаш қусиши мумкин. Жараён ичакларда ривожланса биринчи ўринда ич кетиш

кузатилади. Ахлати суюк, ҳазм қилинмаган парчалар бўлади, хиди сассик, кон аралашиши мумкин.

Оғир кечганда қусиш ва ич кетиш кузатилади, сувсаш кучаяди, иштахаси пасайиб, йўқолиши ҳам мумкин, пулс тезлашади, қорин сохаси оғрийди. Даволаш олиб борилмаса 2-3 кунга бориб коллапс ривожланиб, ит ўлади.

Умумий ҳолати кескин эзилган, ит ётади, бефарк бўлиб, зўрга туради, умуморганик кучсизлик кузатилади. Сийдик ажралиши камаяди ва унда оксил аникланади. Шиллиқ пардалари кизарган, жуни хурпайган бўлади. Ахлати сассик, ранги қизил-лойқасимон, таркибида кон, шиллик, йиринг ва кўп миқдорда ичак ва шиллик парданинг эпителий хужайралари мавжуд. Касаллик бир ёки икки ҳафта ва ундан зиёд ҳам кечиби, сурункали кечиши ҳам мумкин.

Таъхис. Анамнестик маълумотлар, клиник белгилар инобатга олинади ва ахлатини лаборатор текширишлари натижасига асосланиб қўйилади.

Даволаш. Касаллиқни келтириб чиқарувчи сабабини йўқотиш керак. Иложи борица тез ошқозон-ичак трактини озика массасидан бўшатиш керак. Бунинг учун сунъий қайт килдириш мумкин: тери остига 0,002-0,005 апоморфин юбориб ёки сурги дорилар – кастор ёғи, сенадекс берилади. Биринчи кун ит оч қолдирилади, кейинчалик енгил ҳазм бўладиган пархез овқат берилади. Сув кераклигича берилади, сувга оз-моз натрий карбонат қўшилади.

Оғрикни камайтириш учун 0,2 % ли платифилин 1 мл тери остига, кетонал 1 мл мушаклар орасига ёки венага, 0,1 % ли атропин сульфат 1 мл мушаклар орасига юборилади, ранитидин 1 таблетка 2 маҳал берилади.

Антибиотиклардан гентамитсин венага, метранидазол 100 гр венага юборилади, хлор тетратциклин 1 таблетка 2 маҳал, левомитсетин 0,01-0,05 г/кг, сулфаниламидлардан сулгин 0,5-2 г, фталазол 1 таблетка 2 маҳал, бисептол-480 1 таблетка 1 маҳал берилади. Организмнинг сувсизланишини олдини олиш учун 0,9 % ли физиологик эритма 200-400 гр, 5 % ли глюкоза 250 гр вена кон томирига юборилади.

Клизма қилиш ҳам тавсия қилинади, бунинг учун қуйидаги эритмалардан фойдаланиш мумкин: 1 % ли ихтиол, 1 % ли натрий гидрокарбонат, ҳарорати 40-43° бўлиб, миқдори 2-3 литр юборилади. Мойчечак дамламасидан 200 гр. ҳам фойдаланиш мумкин.

Сурункали гастроентерит-Бу секин ривожланадиган ошқозон ва ичакнинг яллиғланиши бўлиб, бунда яллиғланиш жараёни шиллиқ парда, шиллиқ ости клетчатка, мускул қавати ва сероз пардага тарқалади.

Этиологияси. Кўпгина ҳолларда сурункали гастроентерит ўткир гастроентеритнинг оқибати бўлиб ҳисобланади ёки ўзи алоҳида ривожланиши ҳам мумкин, яъни ҳазм қилиш тизимига салбий таъсир қилувчи омиллар таъсирида совуқ ёки ҳаддан ташқари иссиқ озиқани берган вақтда касаллик ривожланади. Сурункали гастроентерит бошқа орган ва тизимларнинг патологик ҳолатидан ҳам келиб чиқиши мумкин: нерв тизими, юрак кон-томир, жигар, ошқозон ости бези, буйрак, шунингдек авитаминоз, ўсмалар таъсирида ферментларни ишлаб чиқиши бузилади.

Клиник белгилар. Ҳайвонларда прогрессив озиш кузатилади. Итларнинг ҳаракати сусайган, улар озиқани хохламасдан, мажбуран ейди. Оғиз бўшлиғидаги шиллиқ пардалар ўзгарган бўлиб, стоматит ривожланади ва тез-тез қусади. Қусуқда ҳазм бўлмаган озиқа, шиллиқ ва кон ҳам аралашади. Ахлати қўланса ҳидли, ҳазм бўлмаган озиқа

парчалари бўлади. Чиршиш жараёни кечса ахлатда аммиак кўпаяди, бижшиш жараёнида эса органик кислоталар бўлади. Кечиктирилган ҳолатларда итнинг соғайиши қийин.

Ташиқис. Клиник белгилар ва тезакни лаборатор текширишлар натижасига асосланиб қўйилади.

Даволаш. Асосий эътиборни озиқанинг таркиби ва сифатига қаратиш керак. Даволашни сурғи дориларини бериш ва ошқозон-ичакларни ювишдан бошлаш керак. Бунинг учун чуқур клизма қилинади. Шундан сўнг котирадиган ва дезинфекция қилувчи моддалар қўлланилади: танин 0,1-0,5 г, эман пўстлоғи 1-5 г, маврак барги 3-6 г 3 маҳал; мойчечак 1-3 г, викалин 1-2 таблетка берилади. Ошқозон ширасиде кислоталик пасайса қуйидаги таркибда сунъий ошқозон шираси берилади: хлорид кислота 5 г, пепсин 4 г, дистилланган сув 300 г 1 ош қошиқдан 3 маҳал. Озиқа массаси ошқозон-ичак трактида ушланиб қолмаслик учун овқатдан 1 соат кейин 1-2 г карловар сунъий тузи берилади. Бундан ташқари симптоматик даволаш олиб борилади: бисептол 240, 480 1 таблеткадан 2 маҳал, докситциклин гидрохлорид 1 капсула 1 маҳал, оғир кечганда 2 маҳал, фестал 1 таблетка 2 маҳал, туз-сув балансини тиклаш учун венага 0,9 % ли физиологик эритма, дисол 200 г, С, Б₆, Б₁₂ гуруҳ витаминлари қўлланилади.

Кулоқнинг яллиғланиши (отит)

Ҳайвонларининг эшитиш органлари уч қисм: ташки, ўрта ва ички кулоқдан иборат.

Ташки кулоқ (*аурис эхтерна*) кулоқ супраси ва уни ҳаракатлантирувчи ёрдамчи органлардан тузилган.

Ўрта кулоқ (*аурис медиа*) ташқи кулоқдан кейин келиб, кулоқ суяги бўшлигида жойлашади. У ногора парда, тўртта эшитиш суякчаси, мускул ва пайлардан иборат. Буларнинг ҳаммаси ёрдамчи эшитиш органлари ҳисобланади.

Ички кулоқ (*аурис интерна*) эшитиш органларининг энг муҳим ва мураккаб қисмидир. Бу суяк лабиринт ва парда лабиринтдан иборат бўлиб, парда лабиринт функцияси жиҳатидан ички кулоқнинг асосий қисмидир. Суяк лабиринт билан парда лабиринт морфологик жиҳатдан бир-бирига ўхшаш бўлади.

Кулоқнинг яллиғланиши (отит). Ташқи ва ўрта кулоқларнинг йирингли яллиғланишида ҳайвонларда қуйидаги клиник белгилар кузатилади: итлар кучли безовталанади, бошини мунтазам равишда кимирлатиб туради. Палпатсия қилинганда маҳаллий ҳарорат ва оғриқ сезиларли бўлади. Кулоқдан ҳидли йирингли экссудат оқиб туради. Ҳайвоннинг иштаҳаси пасайган, умумий ҳолати сусайган бўлади.

Йирингли отит билан касалланган итларни консерватив усул билан даволашда қуйидаги даволаш ишлари олиб борилади: ташқи ва ўрта кулоқ 3 % ли водород пероксиди билан ювилиб, диоксидин, гидрокартизон, адреналин аралашмасидан 2–3 томчидан кунига 2 маҳал томизилади.

Итларда кулоқ касалликларини хирургик йўл билан даволаш

Йирингли отитлар вақтида ва даволаш давомида тўғри даволанмаса, яллиғланиш жараёни сурункали босқичга ўтади. Бундай ҳолатларда итларда қуйидаги клиник белгилар сезилади: кулоқдан ҳар доим ҳидли йирингли экссудат оқиб туради, бу ҳайвонга безовталиқ олиб келади, йиринг эшитиш йўлларида тўпланиб қолади. Итнинг безовталаниши натижасида иштаҳаси пасаяди, тинмасдан бошини

силкитиб туради. Бундай ҳолларда даволаш асосан хирургик йўл билан олиб борилади. Операция қилишдан мақсад, эшитиш йўлларида кўп миқдорда тўпланиб қоладиган йирингли экссудатнинг ташки мухитга эркин чиқиб кетишини таъминлашдир.

Кўрсатма. Операция сурункали йирингли отитлар билан касалланган итларда олиб борилади.

Оғриксизлантириш. Маҳаллий инфилтрацион 0,5 % ли новокаин эритмаси билан оғриксизлантирилади, нейролепаналгезия 2,5 % ли аминазин 1 мл 10 кг тирик вазнига, кетамин (колипсол) 0,5 мл 10 кг тирик вазнига вена қон томирига юборилади.

Асбоблар. Ҳар доим ишлатиладиган асбоблардан ташқари кўз қайчиси, скалпел ишлатилади.

Фиксатсия. Ит ёнбошга ётган ҳолатда фиксатсия қилинади.

Техникаси.

Бу операция икки хил усулда олиб борилади:

1. Эшитиш каналида оқма тешиқ ҳосил қилиш;
2. Эшитиш каналини тўлиқча очиш.

Биринчи усулда эшитиш каналининг пастки қисмида тери айлана шаклида кесилади ва кесим эшитиш каналининг тоғайингача кесиб борилади. Тоғайнинг девори ҳам айлана шаклида кесилади, қон оқиш тўхтатилгандан кейин терига узлукли чок қўйилади. жароҳат битгандан кейин шу жойда оқма ҳосил бўлади ва ундан тўхтовсиз қулоқдаги экссудат эркин чиқиб кетади. Бундай ҳолатда сурункали отитнинг соғайиши тезлашади. Бу усулни асосан итларидаям бажариш тавсия қилинади, чунки бунда теридаги нуксонни соғайгандан кейин тез йўқотиш мумкин.

Иккинчи усулда эшитиш каналининг ташки томонидан пастга каратиб тери бурчак шаклида кесилади. Қон оқиш тўхтатилгандан кейин худди шундай шаклда тоғай қисми кесилади. Шундан сўнг ташки ва ички тери қаватлари бир-бирига узлукли чок билан бирлаштирилади. Жароҳат битгандан кейин ўрта қулоқда тўпланган йирингли экссудатнинг бемалол ташки муҳитга чиқиб кетиш имконияти туғилади. Бу эса сурункали йирингли отитни тезроқ соғайишига имконият яратади. Чунки итларда йирингли экссудат патологик жараёндан тўхтовсиз ташки муҳитга қанчалик кўп чиқиб кетса, шунча унинг соғайиши тезлашади.

КЎЗ КАСАЛЛИКЛАРИ

Конъюнктива яллиғланиши механик, физик, кимёвий ва биологик омиллар таъсирида келиб чиқади.

механик шикастланишлар — ёд жисмлар таъсири, киприкларнинг ичкарига қайтиб қолиши; қовоқларнинг ташқарига ва ичкарига қайтиб қолиши, ёпилмай қолиши ва бошқалар.

Конъюнктивитлар симптоматик бўлиши ҳам мумкин. Масалан: итлар ўлати, инфлюенса, қорамолларнинг қатарал иситмаси, паррандаларнинг чечак дифтерити. Конъюнктивитлар кўзнинг химоя аъзолари (тери, кўз косаси, кўз ёши беи, шох парда) касалликлари оқибатида ҳам юзага келади ва аксинча.

Конъюнктивитларнинг таснифланиши: келтириб чиқарувчи сабаблар ва экссудатнинг харақтерига қараб: асептик ёки қатарал, фибринозли, йирингли ва спетсифик (туберкулёзда) бўлади. Кечиши бўйича ўткир ва сурункали; жараённинг чуқурлигига қараб юзаки ва чуқур (паренхиматоз ёки тўғрироғи флегмонозли); итларнинг учинчи қовоқ фолликуллари зарарланишида — фолликуляр конъюнктивитлар учрайди.

Ўткир катарал конъюнктивитнинг этиологияси юқорида келтирилган. Бу касаллик барча қишлоқ хўжалик ҳайвонларида тез-тез учраб туради. Бу касалликда конъюнктиванинг эпителиал қатлами ва базал мембранаси яллиғланади. Ўткир шаклида улар экссудат ва хужайрали элементлар билан инфилтратсияланади, сурункали шаклида эса у эрда бириктирувчи тўқима ўсади.

Клиник белгилар. Ўткир яллиғланишда блефароспазм – ковокларнинг ёпилиши, яъни ёруғдан қўркиш; кўзнинг ички бурчагидан лойқасимон – шилимшиқ характерга эга кўз ёши оқиши кузатилади. Конъюнктива кизарган ва шишган, оғрикли, маҳаллий ҳарорати ошган бўлади.

Сурункали яллиғланиш ҳайвон ориқлаганда, қариганда (кўз чўқади), А витаминнинг миқдори камайиши ва лизотсимнинг активлиги пасайишида ривожланади. Ўткир шаклига қараганда анча энгил кечади – ёруғдан қўркиш белгилари йўқолади, кўз ёшининг оқиши доимий, лекин кам миқдорда, қуюқ, шилимшикли бўлади; конъюнктива қуруқ, кизармаган, кўкимтир рангда бўлиб, веналар юзага бўртиб чиқади. Касаллик узок вақт давом этса киприк ва ковоклар ичкарига қайтиб қолади.

Оқибати. Ўткир шаклида яхши. Сурункалида эса узок вақт даволашни талаб қилади.

Даволаш. Сабаблари йўқотилади. Экссудатсияни камайитириш учун қотирувчи (буриштирувчи) моддалар 0,25–2 % ли синк сульфати, 2–8 % ли протаргол, 3 % ли натрий тетраборати, 1–2 % ли резорсин томчилари томиздирилади. Кучли оғриқ бўлса 0,05 % ли дикаин, 1:1000 адреналин гидрохлориди қўлланади. Ундан ташқари ретробулбар новокаин камалини ва Филатов усули бўйича тўқимали терапияни қўллаш тавсия этилади.

Юзаки йирингли конъюнктивит шикастланиш, организмнинг резистентлиги пасайганда, юқумли касалликларда, гиповитаминозларда ва бошқа ҳолатларда ривожланади. Сунъий равишда туберкулинизатсия ва маллеинизатсияда ижобий реакция сифатида қақририлиши мумкин.

Клиник белгилар. Касалланган конъюнктива оғриқли, маҳаллий ҳарорати ошган бўлади; ёруғдан қўрқиш ҳолати кузатилади. Юзаки қон томирлар кизаради. Конъюнктива шишади, юзаси йирингли-шилимшиқ экссудат билан қопланади. Шилимшиқ пардада некроз, яра ва эрозиялар учрайди. Даволаш ишлари самарасиз кечади ва даволаниш чўзилиб кетганда конъюнктива кўз соққасига қараб ўсиб киради.

Оқибати. Ўз вақтида даволанса яхши, даволаниш кечикиб қолганда эса хавфли, жараён шох пардага ўтиши, ковок кўз соққаси билан ўсиб бишлашиши мумкин.

Даволаш. Катарал конъюнктивитдагидек, ундан ташқари қўшимча тез-тез ва узоқ вақт катта концентратсияда антибиотик ва сулфаниламидли препаратлар юборилади. Касаллик бошланиши даврида новокаинга гидрокортизон, антибиотик қўшиб, ретробулбар камал қилиш яхши натижа беради. Оғриқни қолдирувчи моддалар билан малҳам ва линиментлар суртилади. Қовок ва кўз соққаси ўсиб бир – бирига ёғишиб кетганда улар кесиб ажратилади, юзаларини куйдириш учун кумуш нитрати (ляпис) билан ювиш ва сўнг малҳамлар суртиш лозим.

Чуқур йирингли конъюнктивит. Касаллик асосан субконъюнктивал тўқимасининг флегмонаси шаклида кечади. Мустақил тарзда у жароҳатланишда, жараён юзада жойлашган тўқималардан ўтганда ва айрим инфекцион касалликларда ривожланади.

Клиник белгилар. Касаллик иккала ковокларни эгаллаб, конъюнктиванинг кучли шишиши, қуруқлиги, ёрилиши ва юзасидан қон

томчилаши билан характерланади. Конъюнктива тўк – қизғиш рангга кириб, усти йиринг билан копланади. Кейинчалик абсцесслар ривожланади. Флегмоноз жараён йирингли – резорбтив иситма аломатлари билан кечади.

Оқибати. Серозли экссудатсия боскичида жараёни тўхтатиш мумкин. Абсцессланишда эса ковок ва кўз бир – бири билан ёпишишиб кетади. Оғир ҳолатларда панофталмитнинг ривожланиш хавфи бор.

Даволаш. Даволаш принципи этиопатогенетик терапияни касаллик боскичига мос тартибда қўллашни кўзда тутати. Ҳайвонга тинч шароит яратилади. Антибиотик – новокаин камали қўлланади. Конъюнктивал халта илик дезинфекцияловчи эритмалар билан намланади, унга антибиотикли ва сульфаниламидли линиментлар ва малҳамлар киритилади. Абсцессларни ковок четига параллел ҳолда кесиб очиш лозим. Қовоклар кўз билан ёпишишнинг олди олинади. Жараён соҳасида малҳамларни массаж қилиб суртиш, конъюнктива остига натрий хлориднинг гипертоник эритмасини юбориш таққланади.

Фолликуляр конъюнктивит деб учинчи ковокнинг ички юзасида лимфатик фолликулларнинг яллиғланишига айтилади. Касаллик маданийлаштирилган ит зотлари орасида тарқалган. Этиологияси тўлиқ аниқланмаган. Касаллик одатда инфекциядан келиб чиқадиган интоксикатсия, модда алмашинувининг бузилиши, ультрабинафша нурлари ёки гул чангининг таъсири (аллергия) ва гиповитаминозлардан келиб чиқади деб ҳисобланади.

Клиник белгилар. Дастлаб ёруғликдан кўркиш, кўз ёши, кейинчалик эса йирингли – шилимшиқ экссудат оқиши кузатилади. Кўз атрофи кичишади. Учинчи ковок шишади, кизаради; ички юзасида жойлашган фолликуллар катталашади, кизаради. Кейинчалик блефарит, киприклар

тўкилиши, ковок четларининг йўғонлашиши ва ичкарига кайтишини кузатиш мумкин.

Оқибати. Одатда яхши. Аммо айрим ҳолларда ретсидив бўлиши мумкин.

Даволаши. Томчи шаклида дезинфекцияловчи эритмалар, малҳам шаклида кортикостероидлар; А.Н. Голиков ва С.Т. Шитов бўйича бўйиннинг юқори юлдузсимон симпатик тугуни камали, тўкимали терапия усули қўлланилади. Самарали натижа берадиган усул – учинчи қовокнинг ички юзасини кумуш нитратли таёкча билан куйдиришдир (препаратнинг зиёдаси 1 % ли натрий хлорид эритмаси билан ювиб ташланади). Бу муолажа 2–4 маротаба бажарилади. Куйдиришдан сўнг кучли реакция ҳосил бўлади ва у 2–3 кундан кейин йўқолади. Қайта куйдиришни 5–7 кундан сўнг такрорлаш мумкин. Куйдириш ёрдам бермаса учинчи ковок экстирпатсия қилинади.

Кўз конъюнктивасининг шикастланиши қўпинча ковок тўкималарининг жароҳатланиши билан кечади. Шикастланишларнинг келиб чиқишига кўзга ёд моддаларнинг тушиб қолиши ҳам сабаб бўлади.

Конъюнктивал халтага тушиб қолган жисм одатда катта шикастланиш пайдо бўлишига олиб келмайди, лекин доим кучли оғрикли реакцияни чакиради. Шу сабабли ҳайвон кучли безовталанади ва кўзга кириб қолган ёд нарсани чиқариб ташлашга ҳаракат қилади. Ёд жисмнинг яна хавфли томони – у кўзнинг паренхиматоз қавати ва шох пардасини шикастлаб, микрофлорага йўл очиши мумкин.

Клиник белгилар. Конъюнктивал халтага ёд модда ёки жисм тушиб уни шикастлаганда ёруғдан қўрқиш аломатлари, кўз ёшининг оқиши, ковокларнинг ёпишиб қолиши шунча кучли бўладикки, баъзида оғриксизлантирувчи моддалар ёрдамида ҳам ковокларни очиш қийин

бўлади. Қовоклар очилгандан сўнг конъюнктивал халтада ёд жисм топилади. Конъюнктиванинг шиллиқ пардаси кизарган, шишган ва шилимшиқ экссудат билан қопланган бўлади.

Конъюнктива жароҳатланган бўлса унда ҳар хил катталиқда ва чуқурликда тўқима бутунлигининг бузилишлари, қон окиши, оғрик ва жароҳат четларининг кенгайишини кузатиш мумкин.

Даволаш. Конъюнктивал халта оғриксизлантирувчи дори воситаси (5–10 % ли новокаин эритмаси) билан ювилиб, ёд модда олиб ташланади. Уни пинсет, игнанинг учи, ош тузи эритмасига намланган кичик тампон ёрдамида олиш ёки антисептик эритма ёрдамида ювиб ташлаш мумкин.

Агар конъюнктива жароҳатланган бўлса, у ингичка ипак лигатура билан чокланади. Сўнгра жараёнга антисептик кукунлар пуркаланади, стрептотсидли, сульфатсил–натрийли малҳам суртилади, ичига антибиотиклар, фуратсилини эритмаси томиздирилади.

Қон оққанда энгил совуқ боғлам қўйилади; гематома ҳосил бўлса, қонни шпритс билан сўриб олиш ёки тўқимани кесиб уни оқизиб юбориш лозим. Конъюнктивага куйдирувчи модда тушганда у ювиб ташланади (сув, ош тузининг изотоник эритмаси). Ундан кейин гидрокортизон, микробларга қарши малҳам, линиментлар киритилади; кўзнинг қовок билан биргаликда ўсиб ёпишишини олдини олиш учун сульфаниламидларнинг глицеринда 1:30 аралашмаси ёки 3 % ли натрий ситрати эритмаси қўлланилади.

Кератитлар кўзнинг шох пардаси касалликлари орасида энг кўп тарқалган. Шох пардада қон томирлар бўлмаса ҳам у эрда яллиғланиш жараёни ривожланади. Яллиғланиш конъюнктивал, эписклерал ва перикорнеал томирларнинг яллиғланиш гиперемияси ва шох парданинг васкуляризацияси билан боғлиқ.

Таснифланиши. Кератит турлари яллиғланиш характериға караб асептик, йирингли ва спетсифик; сабабига караб аллергик, нейродистрофик, махсус, травматик; кечишиға караб ўткир ва сурункали; жойлашишиға караб юзаки, чуқур ёки стромал ва увеал бўлиши мумкин.

Этиологияси. Кератитлар ҳар хил механик, физикавий, кимёвий ва биологик омиллар таъсирида бирламчи, юқумли касалликларда (ит ва қорамоллар ўлати, инвазиялар) иккиламчи бўлиши мумкин. Шох парданинг анатомик жойлашиши унга конъюнктива ва рангли парда томонидан яллиғланиш жараёни ўтишиға сабаб бўлади.

Кератитларнинг умумий симптоматологияси. Барча ўткир кечувчи кератитларға хос белгилар: кўздан аввал кўз ёши, кейинчалик эса йирингли –шилимшиқ суюқлик оқиши, блефароспазм, оғрик, шох парданинг юзаки ёки чуқур васкуляризацияси, унинг усти ҳар хил каллиликда оқ – сарғимтир рангли парда билан қопланиши, эрозияланиши; яралар ҳосил бўлиши.

Юзаки катарал кератит – кўз шох пардаси яллиғланишининг энг энгил шакли бўлиб, шох парданинг эпителийи ва боуменов қатлами зарарланиши билан характерланади.

Клиник белгилар. Зарарланган эпителий ўрнидан кўчиши сабабли шох парданинг ташки юзаси оқиш тусға кириб хиралашади. Жараён оғир кечганда бир нечта кенг ёки кўп сонли эрозиялар ривожланади. Ундан ташқари юқорида кўрсатиб ўтилган белгилар ҳам кузатилади.

Оқибати – яхши, баъзи ҳолларда хиралашган жойларнинг сўрилиб кетиши узок вақтгача чўзилади.

Даволаш. Биринчи навбатда сабаби йўқотилади. Маҳаллий калий ёдиди малҳами ёки унинг 5–10 % ли томчилари қўлланилади; В.П. Филатов бўйича тўқимали терапия, шох парда атрофига ёки ретробулбар

новокаин камали бажарилади, йиринглашнинг олдини олиш учун антимикробли препаратларни қўллаш лозим.

Юзаки йирингли кератит- мустақил касаллик сифатида конъюнктивитдан ўтганда, инфекция тушганда, итлар ўлатида ҳосил бўлади.

Клиник белгилар. Асосий белгилар юзаки катарал кератитларга хос: конъюнктивал томирларнинг гиперемияси, шох парданинг юзаки васкуляризацияси, ёруғликдан қўриқш, йирингли – шилимшик экссудат оқиши. Факат хиралашиш сарғиш тусда бўлади.

Оқибати. Эҳтиёткор. Яллиғланган жойда чандик қолиб, қўриқш қобиляти қисман ёки тўлиқ бузилиши мумкин.

Даволаш. Турли шаклда микробларга қарши воситалар қўлланади, касаллик бошида новокаинли ва кортикостероидли терапия, охирида эса тўқимали терапия ва калий ёдоти малҳами қўлланади.

Риккетсиозли конъюнктиво-кератит кенг тарқалган касаллик. Риккетсиялар – кўзнинг шох пардаси ва конъюнктива эпителийи хужайраларининг ядро ва ситоплазмасида яшайдиган паразитлар. Улар шарсимон, тухумсимон ёки гантелсимон (спорт анжони) шаклида бўлади. Суртмаларда улар Романовский – Гимза бўйича бўялади. Касаллик кўп ҳолларда энзоотия ва эпизоотия шаклида кечади. Касаллик кўпинча ёзда, чанг ва ультрабинафша нурлари кўп бўлганда ривожланади. Аммо у йилнинг барча фаслларида ҳам кузатилади.

Касал итлар кўзнинг шох пардаси ва конъюнктивасида риккетсиялар 83 кунгача яшайди. Касаллик ҳаво ва бошқа йўллар орқали тарқалади.

Клиник белгилар. М.В. Плахотин бўйича касалликнинг 6 босқичи мавжуд:

1 – боскичда сероз – катарал конъюнктивит ривожланиб, у 6–12 кун давом этади.

2 – боскичда шох парда хиралашади, юзасида эрозиялар пайдо бўлади,

2–14 кун давом этади.

3 – боскич хужайрали инфилтратсия билан характерланиб, шох парданинг юзаси оқиш тусга киради. Жараён 7–14 кун давом этади.

4 – боскич шох пардада абсцесс ривожланиши ва чуқур йирингли кератит белгилари намоён бўлиши билан характерланади.

5 – боскич 33 кун давом этиб, шох пардада ярачалар пайдо бўлади.

6 – боскич чандикланиш ва яллиғланиш аломатларининг пасайиши билан характерланади. Касаллик дастлабки уч боскичда асептик, кейинчалик эса йирингли кечади.

Риккетсиозли телязиоз, А гиповитаминози ва инфекцион ринотрахеитдан фарклаш лозим.

Даволаш. Бу касалликнинг дастлабки 5 боскичларида симобли дори воситаларини қўллаш тавсия этилмайди, чунки улар шох парда некрозини чакириши мумкин. Пенитсиллин ҳам қор қилмайди.

Самарали дори воситаларидан сулфаниламидлар (сулфазол, стрептотсид, натрий сулфатсили), битсиллин–1, битсиллин–2 ва битсиллин–3 хисобланади. Тетратциклин қаторига қирувчи антибиотиклар чакирувчига салбий таъсир ўтказди. Битсиллин билан пенитсиллин аралашмаси, поливинил спиртда тетратциклин эритмаси, балиқ мойида эритромицин, олететрин, дибиомицин ва синтомицин эмулсияси ва 15 % ли прополисни қўллаш яхши натижа беради. Дори воситасининг таъсирини узайтириш мақсадида М.В. Плахотин таклиф қилган махсус кўз плёнкалари қўлланилади.

Ретробулбар новокаин камалини сулфатсил натрийли малҳам (30 % ли) ёки 10 % ли синтомитсин эмулсияси билан биргаликда қўллаганда касалликнинг кечиш муддати қисқаради.

3-, 4-, 5- ва 6 – боскичларда 0,2; 0,4 ва 0,6 Вт/см² кучланишга эга ултратовушли терапияни қўлаш касаллики 2–2,5 маротаба қисқартиради.

Олдини олиш чоралари. Касаллик ёппасига таъсир қилиши унинг фасллиги, касалланадиган хайвонлар ёши, инфекция трансмиссион ва бевосита контактли йўл билан юқиши, ултрабинафша нурлар таъсири хисобга олинади. Итлар ҳаракатланиши чегараланади. Янги келтирилганлари карантинга қўйилади. Профилактик мақсадда ҳар куни шартли – соғлом хайвонларнинг конъюнктивал ҳалтасига синтомитсин эмулсияси ёки сулфатсил натрийли малҳам киритилади.

Панопталмит – кўз соккаси пардаларининг бирламчи ёки иккиламчи ўткир йирингли яллиғланиши, улар орасида ва бўшлиқда йиринг тўпланиши ва барча қисмларининг бузилишидир.

Этиология. Кўзнинг юзаки ва кириб боровчи (айниқса экватор қисмида) жароҳатлари, аълохида қисмларнинг йирингли жараёнлари, инфекцион касалликлар (йирик шохли хайвонларнинг ҳатарли катарал иситмаси, манқа ва бошқ.), кўз риккетсиозининг эскирган йирингли шакллари, қорамолларда томирли трактнинг инфекцион яллиғланиши ва бошқ..

Клиник белгилар. Инфекциянинг кириб бориш йўли ва бирламчи ўчоқнинг жойи билан боғлиқ холда, жараён шох парда, склера, киприксимон тана, томирли, рангли ва тўр пардалардан бошланиши мумкин. Йирингли резорбсия белгилари – тана ҳароратининг кўтарилиши, ҳолсизланиш, иштаҳанинг йўқлиги ва бошқ. кузатилади. Қовоқлар ва

конъюнктива шишади. Томирларнинг перикорнеал инъексияси ривожланади. Шох парда сарғиш рангда бўлиб, диффуз хиралашади. Ёруғликнинг қисман ўтказувчанлигида, кўзнинг олд камерасида сарғиш ёки яшил рангли йиринг тўпланади.

Кўз камераларида ўзгаришлар кучли бўлганда уни корачик оркали текшириш имкони бўлмайди. Аммо у ерда синн пайчаларнинг эриб кетиши, гавҳарнинг хиралашиши ва ўрндан силжиши, шишасимон тана, тўр парда ва хориоидеянинг йирингли зарарланиши, тўр ва томирли пардаларнинг асосдан ажралиши ҳосил бўлади. Кейинчалик йиринг лимфатик йўллар орқали бош миянинг пардалар ости бўшликларига ўтади ва менингит, энцефалит, сепсис ривожланиб, хайвон ўлимига олиб келади.

Касалликнинг нисбатдан энгил кечишида кўз ичидагилар ферментолизга учрайди, кўз ўз структурасини тўлиқ йўқотади ва атрофияга учрайди.

Итларда лимб, рангли парда, шишасимон таналар эрийди, гавҳар ўз ўрндан қисман ёки тўлиқ силжийди, кўзнинг ичи эса гранулясион тўқима билан тўлади. Кўз атрофияга учрайди, яллиғланиш жараёни сўнади аммо кўриш қобилияти тикланмайди.

Оқибати. Барча ҳолларда ёмон.

Даволаш. Маҳаллий ва умумий антисептик терапия: сульфаниламидлар, антибиотиклар, Кадиков–Плахотин бўйича камфорали зардоб, вена орқали 10 % ли кальций хлориди эритмаси ва бошқа воситалар қўлланиши шарт. Кўзнинг экзентератсия ва эвиссератсия операциялари тавсия этилади. Операцияда лимб бўйлаб шох парда кесилади ва кўз ичидаги барча тўқималар олиб ташланади. Бунда ковоклар ва конъюнктиванинг ҳам олиб ташланиши мақсадга мувофиқ бўлади.

ТЕРИ ВА ТЕРИ ОСТИ КАСАЛЛИКЛАРИ

Тери итларнинг танасини ташки томондан ўраб турадиган мураккаб тузилган қобикдир. Тери организмнинг ташки муҳит билан боғланишида ҳам муҳим аҳамият касб этади, итлар ўз териси орқали ташки муҳит таъсирини сезади ва унга тегишли равишда жавоб кўрсатади. Тери таркибида беш хил рецепторлар яъни оғрик, совуқ, иссиқ, босим ва кучсиз таъсирларни сезиш рецепторлар мавжуд. Ит улар ёрдамида ташки томондан берилаётган бирон бир китикловчи таъсиротни қабул қилиб олади,

Китикловчи таъсиротлар натижасида тери рецепторларида кўзгалиш пайдо бўлади ва у нервлар орқали олдин орқа миёга, кейинчалик эса бош миёнинг марказларигача этиб боради. Тери рецепторлари нерв хужайраларининг учлари орқали ички аъзоларни ташки муҳит билан боғлаб, уларнинг бир бутунлигини таъминлайди.

Экзема – яллиғланиш характериға эға бўлган терининг юза қатламнинг касаллиғи бўлиб, бирламчи, иккиламчи тошмаларни кўпайиши ва қайта ҳосил бўлиши билан кечади. Экзема юнон тилидан олинган кўз бўлиб “қайнаш” маъносини билдиради, яъни қайнаган сувнинг юзасида ҳосил бўладиган пуфакчаларға ўхшаш пуфакчалар терининг юзасида пайдо бўлади. Ҳайвонлар орасида кўпроқ бу касаллик итларда, кейин отларда, мушукларда ва шохли молларда учрайди.

Экзема ўткир, яримўткир ва сурункаликларға бўлинади, улар чегараланган ва таркок бўлади. Уларни ҳар бири нам экзема шаклида кечиши мумкин. Сурункали экзема кўп ҳолларда қуруқ бўлади. Экземалар қуйидагиларға бўлинади: рефлексор, невропатик, жароҳат ёнидаги ёки паратравматик.

Этиология ва патогенези. Экземаларнинг этиологияси ва патогенезинининг кўпгина деталлари ҳозиргача ўз эчимини топмаган. П.В. Николскийнинг фикрича, экземаларнинг келиб чиқишида нерв системасининг ҳолати катта аҳамиятга эга. М.К. Петрова ахталанган ҳайвонларда дерматит ва экзема тажрибада қақирилган невродза энгил пайдо бўлишини аниқлаган. Экземаларни ривожланишида (ички секретсия безларини) эндокрин системасини нерв ситемага патологик таъсир қилишидаги роли билан боғлиқ, бунинг натижасида симпатик нейротрофик бошқарувда бузилишлар ҳосил бўлади.

Клиник жиҳатдан бу энг аввало физикавий, кимёвий, биологик ва бошқа омилларнинг терини бир қисмида китикловчи таъсирдан келиб чиқади. Экземани ривожланишида модда алмашинувининг бузилиши катта аҳамиятга эга, сабабларига нервнотрофик, эндокрин, алиментар ва бошқа омиллар ҳам киради. Чунки тери функционал ички органлар ва ички секретсия безлари билан мустаҳкам боғлиқ, уларнинг функцияларини бузилиши ёки бирор-бир касаллик пайдо бўлиши экзема ва дерматитларни ривожланишига сабаб бўлади. Буни қуйидагича изохлаш мумкин, нормада ошқозон-ичак йўлларида ҳосил бўладиган захарли маҳсулотларни асосий қисми ташқи муҳитга чиқиб кетади, конга сўрилгани жигарда дезинтоксикатсия қилиниб буйрак орқали чиқарилади. Ошқозон-ичак йўлларини тўсик функцияси бузилса, жигар ва буйрак касалланса захарли моддаларни кўп қисми тери орқали қақирилади, улар терига ички тарафдан таъсир қила бошлайди.

Шундай қилиб экзо ва эндоген захарли моддалар систематик равишда сенсibiliзатсияланган терига тушиб туриши, экзема ва дерматитларни келиб чиқишига олиб келади.

Экзоген омиллардан қуйидагилар аҳамиятга эга:

- а) механик (ишкалаш, қашимок, паразитларни таъсири);
- б) терини микроблар билан ва бошқа ифлосланиши;
- в) кимёвий;
- г) нурланиш ва термик (қизиш, совкотиш).

Эндоген омиллардан: ангиоветегатив неврозлар, қалқонсимон безни ва тухумдоннинг фаолиятини бузилиши, авитаминозлар, гастрит, нефрит, гепатит, гепатохолитсиситит, ич кетиш ва қотиш инобатга олинаши керак.

Касаллик белгилари. Ўткир экземалар тошмаларни полиморфизми билан характерланади. Экзема ривожланган жойда экземани ҳар хил босқичларини кузатиш мумкин.

Эритема даврида маҳаллий гиперемия, ҳароратни ошиши ва кучли чидаб бўлмайдиган кичиш пайдо бўлади. Шу жойларига инфекция кириб охирлашади. Кўп ўтмай терининг шу жойларида тугунчалар ҳосил бўлади (папула) ва жараён папулёз босқичига ўтади. Тугмача шаклидаги тугунчаларни ранги қирмизи қизил ва улар терининг юзасида бўртиб туради. Кейинчалик уларнинг ичида оқимшил сероз экссудат пайдо бўлади ва жараён везикулёз босқичига ўтади. Бу босқичда экссудатсия кучаяди ва жараён пустулёз босқичига ўтади. Бу босқичда лейкоцитар инфильтратсия кучаяди ва тугунчадаги суюқликни ранги хиралашиб йирингсимон ҳолатга ўтади. Бу эса пустула, яъни йиринг халтача ҳосил бўлишига олиб келади. Халтачалар ёрилиб йиринг ташқарига чиқади ва шу жойда қизил эрозиялар ҳосил бўлади. Шу жойдаги тери нам бўлиб қолади ва жараён кам экзема босқичига ўтади. Бу босқичда зарарланган теридаги жуңлари тушиб қолади, қолгани экссудат билан ёпишиб қолади. Очик ҳавода экссудат қуриб қобиқчалар ҳосил бўлади. Қобиқчаларни ҳосил бўлиши нам босқичдан жараёни қобиқланиш босқичига ўтганлигини кўрсатади. Бу босқичда яллиғланиш жараёни сусаяди, қон

айланиш тикланади ва кобиқ тагида эпидермизатсия кечади. Эпидермис билан қопланган тери ялтираб устида қозғоқ пайдо бўлади ва жараён қозғокланиш даврига ўтади. Яллиғланиш жараёни тугаши билан тери асл ҳолатига қайтиб нормал жун билан қопланади. Экземанинг бу жараёни 2-4 ҳафта кечади.

Даволаш. Экземада даволашни эрта бошлаш керак, бунда кечиш босқичи инобатга олинади. Маҳаллий даволаш кам ҳолларда қиска муддатда соғайиб кетишга олиб келади. Шунинг учун даволашни лаборатор текширишлар натижаларига асосланиб комплекс равишда олиб бориш керак. Олинган натижаларга асосланиб маҳаллий ва умумий даволаш белгилан олинади, у экзема йўқотишга ва уни келиб чиқишига сабаб бўлган омиллар йўқотилади. Шу билан биргаликда организмни десенсибилизатсия қилиш мақсадга мувофиқ. Бунинг учун итларнинг вена қон томирига 20 % натрий тиосульфат 1-2 мл дан бошлаб 20-40 мл етказиб борилади, ҳар куни 1-2 мл қўшиб борилиб, жами 10-20 мл инъексия қилинади. Вена қон томирига 10-15 мл 5-7 кун давомида 10 % ли натрий бром, 10 % кальций хлор аралашмасини қўйиш яхши натижа беради. Витамин препаратларидан ретинол, тиамин, рибофлавин, рибофлавин-моноклеотид, аскорбин кислотаси, кальций пантотенат итларни катта-кичиклигига қараб 1-2 мл бир кунда 1-2 марта юборилади. Агар экзема сурункали гастрит, жигар касалликлари, вегетатив бузилишлардан келиб чиқса бундай ҳолларда касалликлар симптоматик даволанади. “Экзема сувдан кўркади”, маҳаллий даволаш ўтказилганда шунини инобатга олиш керак. Экзема ривожланган жой 1 марта сув билан нейтрал совун қўллаб ювиш мумкин, кейинчалик 70 % спирт билан артиб турилади. Суртмалардан дермазол, селидерм, селистодерм, тридерм, синафлам ва бошқалар 1 кунда 2 маҳал суртиб турилади.

Дерматит – бу тошма ҳосил қилмасдан терининг яллиғланиши. Этиологик ва клиник белгиларига қараб дерматитлар: травматик, медикаментоз, термик нурланиш (рентген), жароҳат олди, сугалли, некробатсиллёзли, паразитар (кичима, темиртки).

Даволаш. Маҳаллий ва умумий таъсир этувчи дори воситалар келиб чиқиш сабаблари ва клиник белгиларига асосланиб олиб борилади.

Абсцесс (хунпоз) – клечатка ёки бошқа тўқималарнинг чегараланган йирингли яллиғланиши. Бу жараён атрофга тарқалмай, соғ тўқималардан аниқ чегара билан ажралиб туради ва атрофи йирингли парда билан копланган бўлади.

Келиб чиқишига асосий сабаб организмда шикастланиш ёки жароҳатланиш натижасида тўқималарнинг йиринг чакирувчи микроблар билан зарарланиши. Абсцесснинг пайдо бўлишида йиринг чакирувчи микроблар: стрептококк, стафилококк, криптококк, кўк йиринг таёқчаси, ичак таёқчаси, сил таёқчаси, актиномитсетлар ва бошқа замбуруғлар асосий ролни ўйнайди.

Баъзан абсцесслар кимёвий моддаларнинг организмга тушиши ёки юборилиши натижасида ҳосил бўлади. Масалан: керосин, скипидар, кротон мойи, хлоралгидрат.

Таснифланиши. Абсцесслар ўткир, ярим ўткир, сурункали; асептик ва инфекцион; юзаки ва чуқур; безарар ва ёмон сифатли (хатарли); метастатик, совуқ ва оқма абсцесслар бўлиши мумкин.

Ривожланиш босқичига қараб шаклланувчи, етиладиган ва етилган абсцесслар бўлиши мумкин.

Етилган юзаки абсцесслар – осон аникланиб, енгил кечади ва ўз – ўзидан ёрилиб битади. Тери абсцесслари чуқур йирингли–некротик жараёнларда (артрит, остеомиелит) ҳосил бўлишлари мумкин.

Ќукур абссесслар – аникланиши кийин бўлиб, оғир кечадилар. Кўпинча йиринг атроф тўкималарга ёки анатомик бўшликларга ўтиши натижасида асоратлар кузатилади. “Уйкудаги” инфекция ўчоқларини ҳосил қилади.

Безарар абссесслар – жараён атрофида мустаҳкам гранулясион тўсиқнинг ривожланиши ва инфекция бостирилиши билан характерланади. Бундай абссесслар 5–7 кун ичида ривожланади. Йирингнинг ранги сарғиш бўлиб, спетсифик хидга эга. Йирингхона деворлари пушти ранг ёки кизил тусда гранулясион (пиоген) тўкима билан қопланган бўлади. Ўлган тўкималар бўлмайди. Микроблар ўлган.

Зарарли абссесслар – генерализатсияга мойиллиги бор жараён. Яллиғланиш шиши иссиқ, тарқалган, оғрийди. Бундай абссесслар тезда флегмонага айланиши мумкин. Улар микробнинг вирулентлиги кучли бўлса ва гиперергик яллиғланишда ҳосил бўлади.

Йиринг кўнғир тусда, суюқ, сассик. Микроблар тирик. Йирингхона деворлари ўлган тўкималар билан қопланган. Пиоген парда тўлқ ривожланманган, некрозга чалинган, абссесс бўшлиғида тўкимали чўнтақлар ва ўйиқлар мавжуд. Кечиши асосан ўткир, кам ҳолларда сурункали. Сурункали кечишида улар совуқ бўлиши мумкин (сил абссесси).

Совуқ абссесс – сурункали кечади ва кечикиб етилади, яллиғланиш белгилари кучсиз, маҳаллий ҳарорат ва оғрик паст. У гипеергик яллиғланиш реакция асосида кечади. Деворларининг тузилиши замбурғсимон, кўкимтир рангда бўлиб, некрозга чалинган гранулатсия билан қопланган. Абссесс ёрилгандан сўнг ўрнида окма ҳосил бўлади.

Оқма абссесс – совуқ абссессининг бир хили бўлиб, одатда йиринг совуқ абссессдан чикиб кон томирлар ва нервлар бўйлаб мускуллар

орасига, фассиялар остига ва бошқа бўшлиқларга оқиб тушишидан ҳосил бўлади.

Метастатик абсцесслар – ўткир кечади. Микроблар бирламчи ўчоқлардан қон ва лимфа орқали паренхиматоз аъзоларга: талок, бош мия, ошқозон ва ичакларга тарқалади ва у ерда метастатик абсцесслар ривожланишини чақиради. Бундай абсцесслар кўпинча метастазли сепсисда кузатилади.

Скипидарли абсцесс – бундай абсцесснинг йирингида микроблар бўлмайди. Бошқа ҳолатда унинг ичига тананинг барча жойларидан микроорганизмлар тўпланади. Бунинг учун скипидарли абсцессни яна фиксатсион деб атайдилар ва айрим ҳолларда уни даволовчи усул шаклида қўллайдилар.

Флегмона – некроз жараёнлари йирингли жараёнлардан устун келган ҳолда, тери ости клеткаси ва бошқа тўқималарнинг чегараланмаган ўткир йирингли ёки чириш билан кечадиган яллиғланиш жараёнларига флегмона деб айтилади.

Таснифланиши – бирламчи флегмоналар юқумли касалликни чакирувчи микроблар билан зарарланган жароҳатлар ва шикастланишларда, очик суяк синишларда ривожланади. Иккиламчи флегмона эса ўткир йирингли инфекция натижасида (хуппоз, йирингли артрит, остеомиелит) ва инфекциянинг “уйкудаги” шаклининг жонланишида ҳосил бўлади.

Флегмоналар тўпланган экссудатга қараб қуйидагиларга бўлинади: йирингли, йирингли–геморрагик, чиритувчи ва газ ҳосил қилувчи флегмоналар. Топографик жойлашишига қараб: тери ости, субфасиал, мушаклараро ва ғилофли флегмоналарга бўлинади.

Йирингли флегмона – энг кўп учрайди ва асосан стрептококклар таъсири натижасида ҳосил бўлади. Ҳарактерли белгиларидан бири– йирингли абсцесслар ривожланиб ёрилгандан сўнг ўринларида чўнтаклар ва ўйиклар қолади. Вақтида ва тўлиқ даволанмаса бу жараён сепсисга айланиши мумкин.

Тери ости флегмонаси – кўпинча сероз ва йирингли флегмона шаклида кечади. Флегмонада ҳосил бўлган шиш яққол кўзга ташланиб, усти таранг тортилган бўлади. Абсцесслар пайдо бўлган жойда флюктуатсия сезилади.

Фассия ости флегмонаси – тери ости флегмонасидан оғиррок кечади ва бунда тўқималар кўп миқдорда некрозга учрайди. Флегмонозли шиш яхши шаклланмайди чунки асосий ўзгаришлар фассия остида кечади. Ҳосил бўлган йиринг фассия қаватлари бўйлаб ёки мушаклар, пайлар орасидан суяклар томон ҳаракатланади. Кучли оғрик ва гранулатсион тўсиқнинг жуда секин ҳосил бўлиши микроб токсинларини организмга сўрилишини кучайтиради ва орган фаолиятини ёмонлаштиради. Ўз вақтида операция қилинмаса бундай флегмона сепсисга айланиши мумкин.

Ғилофли (футляр) флегмона – фассия ости флегмонасининг бир тури бўлиб, у чуқур, бир нечта фассиялар остида жойлашади ва шу туфайли яллиғланиш жараёни эътиборсиз қолиши мумкин. Кучли оғрик сезилади, аъзонинг фаолияти тўлиқ бузилади. Фассияли ғилоф ичидаги мушаклар, кон томирлар, нервлар емирилади, натижада фалаж, кон қуйилишлар кузатилади.

Мушаклараро флегмона – чуқур, санчилган, эзилган жароҳатлар, очик суяк синишлари, остеомиелит, бўғимларнинг йирингли яллиғланишларида ҳосил бўлади. Бўйин, яғрин ва соннинг орқа

қисмларида мушаклараро флегмона жуда оғир кечади. Мушаклараро флегмона мушаклар орасидан қон ва лимфа томирларининг йўналиши бўйлаб тарқалади. Масалан: сағри соҳаси флегмонаси қон ва ҳатто сакраш бўғимигача тушиб келиши мумкин.

ИТЛАРДА УЧРАЙДИГАН ТУРЛИ ХИЛДАГИ ШИКАСТЛАНИШЛАРНИНГ ТУРЛАРИ ВА УЛАРНИ ДАВОЛАШ

Итлардаги шикастланишларда қон кетиши ва уларга биринчи ёрдам кўрсатиш

Қон кетиши - Кўзнинг мугуз пардаси ва тоғайлардан ташқари. организмнинг барча тўқималарида қон томирлар ўтади, шунинг учун тўқима бузилиши одатда қон кетиши билан кечади. Қон кетиши артериал, веноз, капиллярли, ички ва ташқи ҳамда паренхиматозлига бўлинади. Ташқи қон кетиши оддий кўз билан кўринади. Ички қон кетишида қон тўқима ёки анатомик бўшликга оқиши туфайли уни аниклаш қийин. Қон кетиши бирламчи ва иккиламчи бўлиши мумкин. Бирламчи қон кетиш жароҳат содир бўлгандан сўнг бирданига, ёки бир неча соатдан кейин бошланиши мумкин. Иккиламчи қон кетиши қонни тўхтатгандан сўнг бир неча соатдан ёки кундан кейин қайта тикланади.

Қон кетишининг вақтинча ва батамом тўхтатилиши мумкин. Қон оқишини батамом тўхтатиш учун кўпинча махсус шароит талаб қилади. Бу иш ветеринария мутахассислари томонидан, амбулатория ёки даволаш хоналарида амалга оширилади. Итти амбулатория хонасига олиб келгунча унга биринчи ёрдам кўрсатиш яъни қон оқишини вақтинча тўхтатиш лозим, акс ҳолда итнинг ҳалок бўлишига олиб келиши мумкин.

Қон оқишини вақтинча тўхтатишда, қон оққан жойнинг юкорисини босиш, жгут ёки босиб турадиган нарса билан боғлаш чоралари кўрилади.

Қон кетишини вақтинча тўхтатиш усулларига қуйидагилар қиради:

- қисувчи боғлам (повязка) қўйиш
- тампон ёки бармоқ
- қўл ёрдамида босиш
- гемостатик пинсетлар ёрдамида қисиш

- жгут қўйиш

Шундан сўнг қон оқишини батамом тўхтатишга киришиш керак.

Қон оқишини батамом тўхтатувчи барча усулларни 4 гуруҳга бўлиш мумкин: механик, физик, кимёвий ва биологик.

Механик усул – қон кетишини механик тўхтатиш усулларига томирни ярада ёки ундан юқорида боғлаш, томир чоки қўйиш, боғлам ва тампонадалар киради, томирнинг учини қон тўхтатувчи қисқич билан бураш йўли билан қон кетишни тўхтатишнинг механик усулларидан биридир. Қон тўхтатувчи тампонларни 48 соатдан кейин олиб ташлаш тавсия этилади.

Физик усул – бу усул совуқни ва иссиқликни қўллашга асосланган. Яъни паст ҳароратнинг томирлар спазмасини (торайишини) пайдо қилишига, юқори ҳарорат эса оксилларни коагулясия қилишга ва қон ивишини тезлатишга асосланган. Бунинг учун совуқ сув, қор, муз, қиздирилган темир, иссиқ 55-60° сув ишлатилади.

Кимёвий усул - бу усулда томирларнинг торайтирувчи ва қон ивишини оширувчи препаратлар қўлланилади. Уларга қуйидагилар киради:

3 % ли водород пероксиди, 1:1000 адреналин суюқлиги, итларга 0,01-0,05 гр, маҳаллий 2-5 %; Эргетин 10 % суюқлик тери остига, итларга 0,5-1 мл; витамин К (викасол), итларга 0,01-0,03 гр мускул орасига; 10 % кальций хлорид 5-10 мл вена қон томирига.

Биологик усул – қоннинг ивиш хусусиятини оширадиган моддалар ишлатилади.

Ташки омиллар таъсирида хизмат итларида учрайдиган жароҳат турлари ва уларни даволаш

Ветеринария амалиётида жароҳат турлари кўп бўлиб, уларга ўз вақтида зарурий даволаш муолажалари қўлланилмаса хизмат итларидан фойдаланиш имконияларини камайтириб, хизмат фаолиятининг пасайишига олиб келади. Хизмат итлари орасида учрайдиган жароҳатлар ўз вақтида аниқлаш, ёрдам кўрсатишни тўғри ташкил этиш, кейинчалик бўлиши мумкин бўлган нохуш ҳолатларнинг олдини олинишига замин яратилган бўлади

Жароҳат - тери, шиллик пардалар ва чуқур жойлашган тўқималарнинг очик механик шикастланиши бўлиб, оғрик, қон кетиши ва фаолиятлар бузилишидир

Жароҳатлар механик куч ва унга қаршилиқ кўрсатадиган тўқиманинг хусусиятларидан келиб чиқади. Масалан: куч қанча катта, тўқиманинг зичлиги ва эластиклиги эса паст бўлса, жароҳат шунча хавфли (йирик) бўлади.

Жароҳатлар асосан бир – бирига ўхшаса ҳам аммо ораларида сезиларли фарқ бор. Шунинг учун жароҳатлар куйидаги асосий турларга бўлинади.

Операцион жароҳатлар.

Тасодифий жароҳатлар.

Ўқ теккан жароҳатлар.

Операцион жароҳатлар асосан кесилган ва асептик бўлади ва шунинг учун улар бирламчи тортилиш бўйича битади.

Тасодифий жароҳатлар эса яна бир нечта турларга бўлинади:

Санчилган жароҳат: тўқимага ўткир учли жисмнинг кадалиши ёки санчилишидан келиб чиқади (мих, игна, сим, чўп). Агар жароҳат анатомик бўшлиқ билан бирлашган бўлса унга кириб боровчи жароҳат дейилади.

Санчилган жароҳат четлари кам очилади ёки умуман сезилмайди. Бунда ички кон кетиши жуда хавфли бўлади, яъни у итнинг ўлимига олиб келиши мумкин.

Кесилган жароҳат – ўткир кесадиган жисм (пичок, паки, шиша синиғи) таъсирида ҳосил бўлади. Бундай жароҳатнинг четлари текис бўлиб, уларнинг бир биридан узоклашиши ва кон кетиши яккол билинади.

1-расм. Итнинг оёқ қисмидаги санчилган жароҳат ва бош қисмидаги уриб олинган жароҳат

Уриб олинган жароҳат – ўтмас оғир нарса билан урганда ҳосил бўлади. Бундай жароҳатда тўкима ва кон томирлар эзилади, суяклар синади. Аввал ривожланган кучли оғрик кейинчалик сусаяди.

Йиртилган жароҳат – тўкимага ўткир учли нарсалар қия йўналишда таъсир қилишидан келиб чиқади (темир илмоқ, ҳайвон тирноқлари, дарахт шохи). Жароҳатнинг четлари ва деворлари нотекис, оғрик сезиларли, кон қўп.

Эзилган жароҳат – катта куч ва босим (автотранспорт гилдирағи, бетон плита) таъсирида ҳосил бўлади. Тўқималарнинг анатомик тузилиши бузилган ва улар кон билан шимдирилган бўлади. Қон кетиши бўлмаслиги мумкин. Оғрик кучли эмас. Эзилган тўқималарда тез вақтда инфекция ривожланиши туфайли тезроқ хирургик ёрдамни кўрсатиш лозим.

Тишланган жароҳат – ҳайвон тишлари таъсирида келиб чиқади. Бу жароҳат инфекцион касалликни чақириши мумкинлиги учун хавфли.

Заҳарланган жароҳатлар (микситлар) – заҳарли илон, чаён, қорақурт, арилар чақишида ва жароҳатга кимёвий моддалар тушгандан ҳосил бўлади. (*Биринчи тиббий ёрдам кўрсатишида*; Жароҳат соҳасини совунли сув билан ювиш, Тоза асептик боғлов қўйиш, Жароҳат соҳаси ҳаракатини чеклаш, (иммобилизатсия қилиш) Оғриқ қолдирувчи дори воситалари бериш (*демидрол, диазалин, кальций глюканат*). Кўп миқдорда суюқлик бериш, 1 соат вақт ичида ветеринар мутахассисига мурожат қилинади.

Ўқ текган жароҳатлар – бундай жароҳатда уч зона кузатилади:

1. Жароҳат канали (ичидаги эзилган тўқима, ёд жисм, микроблар, кон лахталари билан).

2. Травматик некроз зонаси. Жароҳатканалининг бевосита ўраб туради.

3. Молекуляр тебраниш ёки некроз резервизонаси.

Бу зонадаги тўқималар ўлмаган бўлсада хужайралар ядролари, ситоплазма, коллаген толаларнинг тузилиши ва иннервация бузилган. Тўқималарда кўпсонли кон қуйилишлар кузатилади.

Жароҳатни даволашда яхши натижаларга эришиш учун даволаш ишларини иложи борида эртароқ бошлаш зарур ва шунда албатта жароҳат биологиясига аҳамият бериш керак.

Даволаш муолажаларини олиб қуйидагича:

1. Механик антисептика.

Жароҳат канали – жароҳат атрофи тозаланади, бунда жароҳат ичига ҳар хил ифлосликлар тушмаслиги учун у 5% ёд эритмаси билан ишланади ва ичига шу эритма билан намланган салфетка қўйилади.

Кейин жароҳат атрофидаги жунлар олиб ташланади. Териға 0,5% новшандил спирти, 5% ёднинг спиртли эритмаси билан жароҳатдан четға каратилиб ишлов берилади. Тери стерил тампон билан куритилиб иккинчи маротаба 5% ёд эритмаси суртилади. Жароҳат атрофиға хирургик ишлов берилгандан сўнг унинг четлари операцион илғақлар ёрдамида очилади, ичи ўлган тўқима, экссудат, ёд жисмлардан тозаланади. Жароҳат бушлиғи 3% водород перикиси, 1:5000 фурациллин эритмаси билан ювилади.

Янги жароҳатға хирургик ишлов бериш. Бу усул биринчи маротаба Чаруковский сўнг Фридрих томонидан тавсия қилинган. Уларнинг фикрича биринчи 6 соат ичида микроорганизмлар фақат жароҳат деворларида бўлиб, тўқима ичига ўтмайди. Б.В.Огнев тажриба қўйиб, жароҳат бошланишидан 0,5 соатдан сўнг микробларни регионал лимфа тугунларида топган. Аммо биринчи 6 – 12 соат ичида жароҳатдан ўлган тўқималар кесиб олиб ташланса, жароҳат бирламчи тортилиш асосида битиши мумкинлигини аниқлаган.

Хирургик ишлов бериш қуйидагиларға бўлинади:

1. Бирламчи хирургик ишлов, у эса яна 3ға бўлинади

а) эрта хирургик ишлов (6 – 12 соатда);

б) қолдирилган (24 – 36 соатда);

в) кечиктирилган – йирингли яллиғланиш бошланганда.

Айтиб ўтилган муддатлар ичида жароҳатға қуйидаги хирургик ишлов берилади:

а) **Жароҳатни кесиб кенгайтириш** – энг оддий усул бўлиб чуқур, тор, эзилган тўқималар, чўнтақлар, ёд жисмлар мавжуд, анаэроб инфекция ривожланиш хавфи бор жароҳатларда албатта қўлланиши зарур. Кесиш маҳаллий оғрикисизлантириш остида ўтказилади. Жароҳат кенгайтирилгандан сўнг ичи иссиқ (40°C) гипертоник эритмалар билан

ювилади ва ичига дренаж қўйилади ёки антисептик кукунлар сепилади. Жароҳат ичига ишлов берилгандан сўнг, устига енгил боғлам қўйилади.

б) *Жароҳат тўқималарини қисман кесиб тозалаш* жароҳатнинг биринчи фазасини анча кискартиришга ёрдам беради ва инфекциянинг олдини олади. Битиш иккиламчи тортилиш бўйича кечади. Қисман кесиб тозалаш анатомик бўшлиқлар, аъзолар, нервларга шикаст этказиш хавфи бўлганда қўлланади.

Жароҳатдан йирингнинг оқиши камайиб гранулясион тўқималар яхши ўсса ва уни қопласа жароҳатга *иккиламчи чоклар* қўйилади. Бунда жароҳат бирламчи тортилиш бўйича битади. Иккиламчи чокни қўйиш учун текширилганда фибропластлар, макрофаглар, фаготситозли активлик мавжуд бўлиши керак, улар бўлмаса чок қўйилмайди.

Иккиламчи чокларни қўллашдан олдин жароҳат 3 маротаба 1:5000 фурацилин эритмаси билан ювилади ва яхши натижа бериш учун 0,25% канамитсин,

4 % гентамитсин аппликаторлар қўлланади. Юқорида айтилган ишлар чок қўйишдан 3 соат олдин тугатилади.

Иккиламчи чокларнинг икки хили мавжуд:

Дастлабки иккиламчи чок – янги гранулясион тўқима ўсган ва хирургик ишлов берилган жароҳатга қўйилади.

Кечиктирилган иккиламчи чок – жароҳат тубидан чандикланиш бошланган, эски жароҳатларда қўлланади. Бунда жароҳат четлари аста – секинлик билан бир неча кун ичида бириктирилади.

в) *Жароҳат деворларини тўлиқ кесиб олиб тозалаш* янги тасодифий, ўк теккан жароҳатларни асептик жароҳатга ўтказиш учун энг яхши услуб. Бунда жароҳат бирламчи тортилиш бўйича битади. Кесишдан олдин киска

новокаин – антибиотикли камал ўтказилади. Яхшиси *ромпун*, *ксиланит* ёки наркоз қўллаш лозим.

Кесаётганда янги ҳосил бўладиган жароҳатга микроблар тушмаслиги учун ичига *1:1000 ёдли спирт* билан намланган тампон қўйилади. Кесим тирик, соғлом тўкималар чегарасида ўтказилади. Кесиб бўлгандан сўнг янги асептик жароҳат ичига мураккаб кукун (*ёдоформ*) сепилади ва четларига чоклар қўйилади. Агар тўлик кесиб олиб тозалаш 6 – 12 соатдан сўнг ўтказилса унда чоклар жароҳат четларининг $\frac{4}{3}$ қисмига қўйилади ва жароҳат ичига *Вишневский* ёки *синтолмитсин* малҳамлари билан дренаж қўйилади. 3 кундан сўнг йиринг ва бошқа асоратлар бўлмаса дренаж олинадиган жароҳат бутунлай тикилади. Кейинчалик жароҳат атрофида шиш кузатилса, қўшимча қўйилган чоклар олиб ташланиб, жароҳатга антисептик ишлов берилади.

2. Физик антисептика.

Бу усулнинг афзаллиги – боғловчи материаллар ва гипертоник эритмалар ҳамда гигроскопик кукунларнинг (активлаштирилган кўмир, гипс ва бошқ.) гигроскопик хусусиятлари таъсирида улар жароҳатдаги суякликни тортиб сўриб оладилар.

Жароҳатни дренаж қўйиш усули билан даволаш. Дренажлар биринчи фазада кечадиган янги, чуқур, яллиғланган, инфекция билан ифлосланган, ичида кўп миқдорда ўлган тўкима ва чўнтаклар ҳосил бўлгани сабабли жароҳат экссудатининг чиқиши кийинлашган жароҳатларда қўлланади. Дренаж докали ва найчали бўлади. Биринчилар капиллярли хусусиятларга эга бўлгани учун *актив* деб ҳисобланади. Улар малҳамлар, гипертоник ва антисептик эритмалар ёки протеолитик ферментлар билан шимдирилади. Иккинчилар – *пассив*, экссудатни жароҳатдан чиқариш ва жароҳатга антисептик моддаларни юбориш учун

қўлланади. Жароҳат бўшлиғи гранулясион тўқима билан тўлганда дренаж қўлланмайди.

Дренажсиз даволаш – жароҳат четлари бир биридан анча узоклашган, сайёз, экссудати яхши оқиб чиқадиған жароҳатларда қўлланади.

Асептик операцион жароҳатларни даволаш. Агар жароҳат ичи тоза ва деворлари текис бўлса, шикастланган тўқималар бўлмаса ва кон оқиши яхши тўхтатилса унда у чокланиши лозим.

3. Кимёвий антисептика.

Патогенетик терапия ва антисептика усуллари билан биргаликда ўтказилади. Кимёвий антисептиканинг моҳияти – жарроҳ қўли, операцион майдон ва жароҳат майдонидаги микроблар активлигини антисептик ва бактериостатик моддалар ёрдамида пасайтиришдир. Аммо антисептиklar турларини танлашда улар тўқималарга ёмон таъсир қилмаслигини ҳам кўзда тутиш зарур.

Антисептик ва бактериостатик моддаларнинг активлиги натижасида жароҳат ичидаги йиринг тозаланади ва жароҳатларга хирургик ишлов бериш самараси анча ошади. Антисептиklar асосан биринчи фазада қўлланади, аммо патологик гранулясия ва некроз бўлса уларни иккинчи фазада ҳам қўллаш мумкин.

Кимёвий антисептика деганда жароҳатни ювиш, фумигатсия (дудлаш) хлорлаш, кукун сепиш, малхамлар суриш ва дренаж қўйиш кўзда тутилади. Булар ҳаммаси юзаки антисептика дейилади. Чуқур антисептикада антисептик ва бактериостатик моддалар тўқима ичига юборилади. Масалан – новокаин қамали. Аммо бунда тўқимада босим қўтарилади ва лимфа – кон айланиши сусаяди. Вена ва артерия ичига

юборилган бактериостатик моддалар микроорганизмларга тўғридан – тўғри таъсир қилиб яхши самара беради.

Антибиотиклар инфекция билан ифлосланиб оғирлашган жароҳатларда қўлланади.

Ярим синтетик пенициллинлар (ампиптиллин) оғир грамм манфий инфекцияларда қўлланади.

Сефалоспоринлар (сефазолин, сефатаксин, сефатриксон) организмдан тезда чиқарилмайди.

Гентамитсин – оғир, грамм манфий инфекцияга яхши таъсир қилади. Уни маҳаллий қўллаш ҳамда вена ва артериялар ичига юбориш керак.

Антибиотиклар жароҳат ичига сепилади. Вена ва мушакларга юборилади. Бунда уларни сульфаниламид препаратлар билан биргаликда қўллаш зарур.

Ёпиқ меҳаник шикастланишлар-травмалар

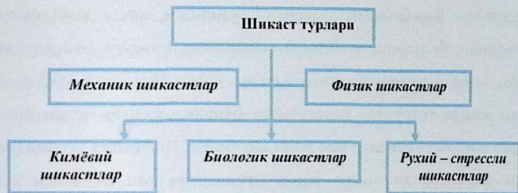
Лат ёйишлар – тўқима ва органларнинг ёпиқ механик шикастланишлари бўлиб, терининг анатомик бутунлиги сақланиб, унинг қон томирлари ва айрим элементлари структураси бузилишига айтилади

Лат ёйишлар хизмат итлари танасининг барча қисмларида учраб, кўпроқ оёқларда, елкада қўкрак ва қорин деворларида учрайди.

Ўтмас жисмлар билан ҳар хил кучда таъсир қилиш: хизмат итлар билан амалий машғулотлар ўтказиш жараёнида бош, оёқлар, ҳаракатдаги механизмлар таъсирида, йиқилиш, қисилиш, бундан ташқари божхона постларида вагон ва автоуловларда хизмат ити билан кўрик ўтказилганда кўп сонли лат ёйишлар учрайди. Лат ёйишлар ёки шикастланишларнинг оғирлиги ва чуқурлиги, таъсир қилаётган механик омилларнинг кучига, тезлигига, йўналишига, таъсирланаётган тана майдонининг кенглигига,

орган ва тўқималарнинг характериға, функционал ҳолатиға, ҳамда хизмат итиниң ориқ-семизлиғиға боғлиқдир. Юмшоқ тўқималар суяқ ва таъсир қилаётган предметлар оралиғида қолиб қаттиқ лат эйиши мумкин.

1-жадвал

Касаллик белгилари. Лат еган жой оғрийди, шишиб кетади, функцияси бузилади ва қон қуйилиши кўриниб туради.

Лат эйишлар организмнинг маҳаллий ва умумий реакцияси билан намоён бўлади. Таъсир қилувчи куч, тўқима ва органларда юзага келган шикастланишларга боғлиқ ҳолда лат эйишлар 4-та даражага бўлинади.

Биринчи даражали лат эйишлар.

Структурасининг шикастланиши билан кузатилиб, тери ва тери ости клетчаткасидаги кичик қон ва лимфа томирларининг узилиши. Тери ва тери ости клетчаткасида майда чегараланган ёки тарқалган қон қуйилишлар ёки тўлиғича геморрагик инфилтратсия, кейинчалик травматик шиш ҳосил бўлиб, асептик яллиғланиш бошланади, аста-секин экссудат сўрилиб кетади.

Ташки кўринишдан лат еган жойда унча катта бўлмаган қам оғрикли шиш, эпидермиснинг тирналиши. Терининг пигментсиз жойида

нуктасимон кон қуйилишлар, дастлаб қизил рангда, 1-2 кундан сўнг кўкимтир кизгич, 3-кунда малла, кейин сарғимтир ранга ўтиб, 10-20 кундан кейин йўқолади.

Иккинчи даражали лат ейишлар.

Кучлироқ механик шикастловчилар таъсирида юзага келади. Тери ва тери ости тўқималарида сезиларли даражада ўзгаришлар кузатилади. Тўқималарнинг бир-биридан ажралиши, узилиши, катта кон томирлар бутунлигининг бузилиши кузатилиб, тўқималар орасига кон ва лимфа қуйилади, гематома валимфоекстравазатлар ҳосил бўлишига олиб келади. Лат эган жойда травматик шиш пайдо бўлади, асептик яллиғланишга атрофдаги соғлом тўқималар ҳам жалб қилинади. Инфекция тушиш хавфи туғилади. Регенератсия секин боради, тўпланган кон ва лимфа секин сўрилади. Тўқималар парчаланишидан ҳосил бўлган моддалар сўрилиб, аутоинтоксикатсия бошланади. Бўғимларда бўлса гемартроз, қорин бўшлиғида-даббалар пайдо бўлади. Ҳар хил катталикдаги оғрикли шишлар, флюктуатсия беради, терида тирналиш, кон қўйинлишлар, оёқларда оқсашлар, чиқиш, оёқлар чўзилиши, функция бузилиши, қисқа вақт тана ҳароратининг кўтарилиши 4-6 кунга бориб, бу белгилар кучайиб борса, инфекция асоратидан дарак беради. Асептик ҳолларда гематома ва лимфоекстравазат белгиларигина қолади.

Учинчи даражали лат ейишлар.

Кучли урилишлар оқибатида юзага келиб, биргина тўқималарда ажралишлар, узилишлар, кон, лимфа томирлар ва нерв толаларида узилишлардан ташқари, қисман ва тўлиқ эзилишлар юзага келади. Бунда тери шикастланишидан ташқари, суяқлар синиши, бўғимлар чиқиши, чайқалиш ва ички органларда узилишлар кузатилади. Бу даражали лат эйишларда манба атрофидаги тўқималарда ҳам шикастланиш кузатилади.

Эзилган тўқималар некрозга учрайди. Тери оркали тушган патоген микроблар оғир асоратларга олиб келади. Органлар функцияси бузилади, чиқиш, синишлар, терида кон куйюлишлар кучли оғриқли реакция, шок ёки фалажланишлар кузатилади. Инфекция тушса абсцесс, флегмона, газли гангрена, интоксикация ва сепсисга асорат беради. Бошдаги суяклар ёрилиши, миёна чайқалиши ва нервлар фалажланиши, кузатилади.

Тўртинчи даражали лат ёйишлар. Механик куч таъсирида манбадаги юмшоқ тўқималар тўлиғича эзилган, суяклар майдаланиб синган, тери бутунлиги сақланиб қолган бўлиб, тананинг эзилган жойидан перифериядаги айрим тўқималар ўлади, оғир асоратларга олиб келади.

Даволаш.

Лат ёйишларни даволаш қўйидаги принципларга асосланади:

1. Хизмат итига тинчлик барқарор қилиш;
2. Инфекция асоратининг олдини олиш;
3. Шиш ҳосил бўлиш, кон ва лимфа қўйилишининг олдини олиш.

Барча ҳолатларда терига ёднинг 5% ли спиртли эритмаси, септонекс ёки калий перманганатининг 5% ли сувли эритмаси билан ишлов берилади. Иккинчи даражали лат ёйишларда дастлабки икки кунларда совуқ муолажалари билан буриштирувчи суяқликлар, кейин эса спирт қурийдиган боғламлар, иситувчи муолажалар, массаж қўлланади. Катта кон қуйилишлар (гематома) оператив даволанади. Учинчи даражали лат ёйишларда спирт қурийдиган боғламлар, иситувчи муолажалар, антибиотиклар билан новокаин камаллари; шокда – шокка қарши воситалар қўлланади. Кейинчалик даволаш ишлари касалликнинг кечиси хусусиятларига боғлиқ. Тўртинчи даражали лат ёйишларда ўлган тўқималар олиб ташланади.

Термик ва кимёвий шикастланишлар

Термик куйиш-деб физик агентлар – юқори ҳароратли иссиқлик, нурлар ва электр токи таъсирида тўқималарнинг маҳаллий шикастланишига айтилади

Юқори ҳароратли иссиқлик ва кимёвий моддалар таъсирида тери, шиллик пардалар ва чуқур жойлашган тўқималарнинг бузилиши.

Куйишларнинг куйидаги турлари мавжуд: термик, кимёвий, термокимёвий ва нур таъсири.

Куйишни чақирувчи сабаблар: зич жисмлар (кизиган металл), суюқликлар (қайноқ сув), буғсимон моддалар (иссиқ сув буғи), очик олов, иссиқ газлар. Итлар куйиши ёнғинда, қайноқ сув куйилганда кузатилади. Термик куйишларнинг кечиши ва асоратлари иссиқлик даражаси ва таъсир этиш муддати билан боғлиқ.

1. Куйишнинг биринчи даражаси асептик яллиғланиш асосида кечади. Аччиқ оғриқ, тери юза қаватларининг шикастланиши, кизариш ва кичик шиш пайдо бўлиш белгилари кузатилади. Жунлар кўмирга айланиб, теридан фақат 1–2 мм баландликдаги қисми куймай қолади.

2. Куйишнинг иккинчи даражаси – кузатиладиган белгилар янада кучли кечади – аччиқ оғриқ, гиперемия, тери сўрғичсимон қаватининг бузилиши, итларда ҳар хил катталиқда сероз суюқлиги билан тўлган пуфаклар пайдо бўлади. Пуфаклар ёрилгандан сўнг ўринларида яра ҳосил бўлади.

3. Куйишнинг учинчи даражаси – эпидермис ва терининг сўрғичсимон қавати шикастланиб коагулясион некроз ривожланади. Очик олов таъсирида жун тўлиқ кўмирга айланади. Куйишдан сўнг тез вақтда тери зичлашиб, каучуксимон ҳолатга келади ва тарқалган шиш пайдо

бўлади. Кейинчалик ўлган тўкималар кўчиб тушиб, жойида саёз яралар хосил бўлади.

4. Куйишининг тўртинчи даражаси – жун тўлик кўмирга айланиб тери, фассиялар ва ҳатто мушаклар коагулясион некрозга учрайди. Куйишдан сўнг тез, қисқа вақт ичида тери товонсифат ҳолатга кириб, чуқур шишлар пайдо бўлади, кон томирлар ва нервларнинг ўзгаришлари кузатилади.

Оқибати. Биринчи ва чегаралланган иккинчи ва учинчи даражали куйишларда куйиш жараёни битиб, итлар соғайиб кетади. Йирик куйишларда (тана юзасининг 50 % ва каттароқ) касаллик оқибати гумон ёки ёмон.

Даволаш. Куйишларни даволаш комплекси мааллий ва умумий тадбирлардан иборат:

1. Оғрикни йўқотиш.
2. Аутоинтоксикацияни камайтириш ва йўқотиш.
3. Инфекциянинг олдини олиш.
4. Куйган ва ўлган тўкималар ажралишини тезлатиш.
5. Тўқима регенерациясига яхши шароит яратиш.
6. Тўғри ва тўлик озиклантириш.

Маҳаллий даволаш. Биринчи ва иккинчи даражали куйишларда сода, борат кислотаси, танин билан маҳаллий нам ёки қуруқ совук қўлланади. Куйган юза спирт – ректификат билан намланиб турилади. Оғрикни камайтириш учун 0,5% ли ментол, ланолин, вазелин ёки синк – вазелин малҳамлари сурилади.

Кичик куйиш пуфакчаларига тегмайдилар. Катта пуфаклар ингичка игна билан тешилиб, суюқлик сўриб олинади ва ичига 5% ли эфедрин ёки 0,25% канамитсин билан 1–1,5 мл 5% ли новокаин эритмаси юборилади.

Инфекциянинг олдини олиш учун асептика ва антисептика қоидаларига катъий риоя қилинади. Бунинг учун куйиш соҳаси стерил марли билан тозаланади, юзаси спирт–ректификат, ёд ёки спирт–эфир билан ишланади, ёрилган пуфакларнинг қийқимлари кесиб ташланади ва фурацилин эритмаси билан обдон намланади. Бу эритма терини зичлаштиради, дезинфекция қилади, плазмореяни пасайтиради ва токсинларни боғлайди. Буриштирувчи моддалардан калий перманганатидан ташқари 10% ли таниннинг сувли эритмаси, 2% ли метилен кўки, бриллиант кўки қўлланилади. Куйган жойни қуритиш ва химоялаш учун кукунли антисептик моддалар – ксероформ, дерматол, стрептотсид билан пенитсиллин гипс боғламлари қўлланади.

Кимёвий куйишлар. Терн ёки шиллик пардаларга кимёвий моддалар – кислоталар (азот, сулфат, хлорид, маргумуш, хром, карбол кислоталари ва бошқ), сўндирилмаган охак, оғир металл тузлари (кумуш нитрати, синк хлориди, мис купороси ва бошқ), ишқорлар (натрий ёки калий гидроокиси, амиак) таъсирида ҳосил бўлади.

Кимёвий моддалар тирик тўқима билан бевосита алоқада бўлиб, хужайра протоплазмаси оксиллари билан бирикма ҳосил қиладилар, натижада протоплазманинг нормал коллоидли ҳолати ўзгаради ва хужайралар ўлади. Бунда кислота ва оғир металл тузлари оксиллардан сувни тортиб олиб, уларнинг бузилишига олиб келади. Ишқорлар эса тўқималарни сувсизлантириб уларни суёқ ҳолатга олиб келади. Кислота ва оғир металл тузлари таъсирида куйган жойда жигарранг – қорамтир қорақўтир ҳосил бўлади.

Ишқорлар таъсирида нам некроз ривожланади. Бундай куйишда зарарланган жойда оқиш доғ пайдо бўлади. Улар кислотали куйишга нисбатдан суст ва оғир битади.

Даволаш. Кимёвий моддалар таъсиридан куйишда энг асосий вазифалардан бири куйдирувчи модданинг концентратсиясини пасайтириш ва нейтраллашдир. Шунинг учун куйган жой сув билан ювилади ва қарши таъсир этувчи моддалар қўлланади.

Кислотали қўйишда – ишқорлар (2–3 % новшандил спирти, 5–10 % натрий бикарбонати, сут, кул ва бошқ) қўлланади.

Ишқорли куйишда ва сўндирилмаган оҳак таъсирида – кислоталарнинг кучсиз эритмалари (2 % цирка, лимон ёки бор кислотаси) ишлатилади. Асосий даволаш муолажалари термик куйишлардагидай ўтказилади.

Иссиқ уриш аломатлари. Иссиқ уриши юкори харорат таъсирида организмниг шикасланишига айтилади. Хизмат итларидаги иссиқ уришининг асосий белгилари ҳаракатланиш кескин сусаяди кўз қорачиғи кенгаяди, қайт қилиш, чанкаш, нафас қисиши харорат кўтарилиши билан фаркланади.

Биринчи ёрдам кўрсатиш: ит салқин ёки соя жойга ётқизиблиб, танаси совуқ сувда ишқаланади ёки сепилади, совуқ комперседан фойдаланилади, спирт хидлатилади, агар у хушини йўқотмаган бўлса 15 томчи қорвалон ёки валокордин берилиб ветеринария мутахассисига мурожаат қилинади.

Совуқ уришни чакирувчи омиллар

Совуқ уришга мойиллик туғдирувчи омиллар: атроф ҳаво, жун ва тери копламаларининг юкори намлиги (терлаш, ёмғир ва қор билан намланиш), шамол. Буларнинг таъсирида жун билан яхши химояланган тана қисмларнинг ҳам иссиқлик ўтказувчанлиги ошади. Ундан ташқари салбий таъсирни ориқлаш, гиповитаминоз, толиқиш, анемия, қон томирларнинг патологик ўзгаришлари ва уларни қон кетишда ҳаддан зиёд

кисиш ва бошқа омиллардан келиб чиқадиган қон айланишнинг маҳаллий ва умумий бузилишлари келтириши мумкин.

Ориқлаш, инфекцион касалликлар, интоксикация, оғир иш бажариш ва узок масофани босиш, кўп вақт совукда ҳаракатсиз туришда терморегуляция бузилади ва натижада организмнинг умумий қаршилиги бузилади.

Совук уриш патогенезида ҳаддан зиёд толиқишнинг ролига келсак, у тўқималарда тўлиқ оксидланмаган алмашилиш ҳосилотларнинг тўпланишига ва томирлар спазми ёки парезига олиб келади, организмнинг чарчаш токсинлардан ҳоли бўлиш хусусиятларини пасайтиради ва шу билан совук уришга мойиллик яратади.

Умумий совқотиш узок вақт таъсир этувчи паст даражали ҳароратлар таъсирида ҳосил бўлади. Олдин тери, кейин чуқур тўқималарда қон айланиш тўхтади. Мия анемияга учрайди. Тана ҳарорати 20°C гача тушади.

Даволаш. Бирламчи ёрдам совук таъсирини тўхтатиш, совук урган қисмларга иссиқни таъминлаш, қон ва лимфа айланишини тиклаш, инфекциянинг олдини олишга қаратилиши лозим. Ҳайвон танасини 36°C ёки 50°C даражали иссиқлик билан иситиш яхши натижа беради. Совуқкотган итларга сунъий нафас олиш усули қўлланади, оғзига 30 % спирт – глюкоза эритмаси қуйилади. Тери остига кофеин ёки эфир билан камфора (50 x 50) юборилади. Спирт билан кучли массаж қилинади.

Суяк синишлар

Суяк синиши деб - суяклар бирлигининг қисман ёки тўлиқ бузилишига айтилади. Бу турли омиллар натижасида юмшоқ тўқималарнинг шикастланиши билан бирга кечади. Бу омилларга хизмат итлари билан иш жараёнида урилиш, йиқилиш, тойиш, кескин ёки

тўсатдан мускулларнинг кискариши ва отилиш киради. Бундан ташқари суяк синишларини келтириб чиқаришга мойил омиллардан рахит, остеомалаясия, остеодистрофия, гиповитаминоз, суякларнинг маҳаллий касалликлари некроз, кариез, остеосаркома ва бошқалар, кайсиқим бу омиллар суяклар каттиқлигини йўқотади ва улар кучсиз таъсуротларда ҳам синади. Суяк синишларида мушаклар ва капсулалар йиртилади, қон ва нерв томирлари узилади.

Суяк синишлари келиб чиқиши иккига бўлинади: тўғри ва орттирилган.

Суяк синишлари характерига қараб очик ва ёпиқ бўлиб, очик суяк синишлари анча хавфли. Бир вақтнинг ўзida бир неча суякларнинг синиши кўп суяк синишлари дейилади.

Синишлар жойлашишига қараб ясси, найсимон ва юмалоқ суяклар синишларига бўлинади. Найсимон суякларда синишлар эпифизар, диафизар ва метафизар деб фарқланади. Суяклар синиш даражасига қараб тўлиқ ва тўлиқсиз бўлади.

Синишларнинг клиник белгилари. Оёқ суякларини синган вақтда унинг функцияси бузилади, оқсайди. Синган суяк учлари, мускулларнинг кискариши ва статик аппаратларнинг бузилиши оқибатида нерв рецепторлари каттиқланиб кучли оғриқ юзага келади.

Синган суяк учларининг жойлари силжиши ёки тўқималарда қўнғир кон қутилиши натижасида деформатсия юзага келади. Соғлом оёқ билан солиштириб кўрганда синган оёқнинг нотабиий шаклда эканлиги ва синган жойда деформатсия кузатилади.

Тўлиқ синган суякнинг характерли клиник белгиси – унинг синган жойидан қаттиқлашиб қолмаслиги. Буни аниқлаш учун бир қўл билан синган жойнинг устидан, иккинчи қўл билан дистал қисмидан ушлаб томоқларга

ҳаракат қилдирилади. Синган жойни ҳаракатлантирганда суяк ғижирлаши (крепитатсия) аниқланади. Синган оёқни текширганда ҳайвон кучли оғрик сезади ва безовталанади. Юмшоқ тўқималарга қон қуюлиши, лимфа ва қон айланишининг бузилиши оқибатида шиш пайдо бўлади.

Даволаш. Суяк синганда асосий мақсад синган суякларни ўз жойларига тўғрилаш ва шу ҳолда суяк мазоли ҳосил бўлгунча, функционал зўриқиш бермасдан деформатсия бўлмасликнинг олди олинади. Бунинг учун операция майдонини тайёрлаб, 1 % ли новокаин эритмаси билан синган жой ва мускуллар атрофига инъексия қилинади ёки мускул орасига аминазин юборилади. Синган суяклар орасига 5-10 мл новокаин эритмаси юборилса, 5-7 минутдан сўнг мускуллар бўшашади. Суяклар ўз жойига қўйилгандан сўнг шинали ёки гипсли боғлам билан фиксатсия қилинади. Ёрдамчи синган жойни ҳаракатлантирмасдан ушлаб туради, гипсли бинт пастдан юқорига қаратиб спирал шаклида ўралади, 4-5 қават гипсли бинт қўйилгандан сўнг устидан гипс аралашмаси билан сўртиб чиқилади. (5-расм) Гипсли бинт ўралишидан олдин илик сувга ботирилади, сўнгра суви озроқ сиқиб ташланади ва шу ҳоллатда синган жойга ўралади.

ИТЛАРДА МОДДА АЛМАШИНУВИ КАСАЛЛИКЛАРИ.

Гиповитаминозлар – деганда организмда витаминларнинг етишмовчилиги туфайли келиб чиқадиган касалликлар тушунилади. Авитаминозлар (организмда витаминларнинг умуман бўлмаслиги) табиий шароитларда жуда кам қайд этилади. Йигирмадан ортиқ витаминлар ва витаминсимон моддалар маълум бўлиб, биологик фаол моддалар сифатида ҳайвонлар организмда кечадиган турли биокаталитик жараёнларда катнашиш билан уларнинг ҳаёт фаолиятини меъёردа бўлишини таъминлайди.

Гиповитаминозларнинг сабаблари экзоген, эндоген ва аралаш характерда бўлиши мумкин. Экзоген омилларга витаминларнинг озикалар билан меъёридан кам миқдорда тушиши мисол бўлади. Қуйидагилар эндоген омиллар ҳисобланади:

а) айрим физиологик ҳолатларда (бўғозлик, сут бериш даври) ва патологик жараёнлар пайтида (кахексия, тиреотоксикоз, юкумли касалликлар ва б.) витаминларга бўлган эҳтиёжнинг ортиши; б) ҳазм тизими касалликлари пайтида витаминларнинг сўрилишининг ёмонлашиши ёки уларнинг парчаланишининг кучайиши; в) жигар ва ошқозон ости беzi касалликларида ёғда эрувчи витаминлар сўрилишининг ёмонлашиши. Булардан ташқари гиповитаминозлар уларнинг биологик фаоллигини пасайтирувчи ёки бутунлай йўқотувчи таъсирга эга бўлган моддалар – «антивитаминлар»нинг таъсирида ҳам келиб чиқади.

Ретинолнинг етишмовчилиги (А гиповитаминоз, Ахиповитаминоз) – сурункали кечадиган касаллик бўлиб, эпителий ҳужайраларининг зўр бериб шохланиши ва метаплазияси, кўришнинг, кўпайиш хусусиятларининг ва ёш ҳайвонларнинг ўсишдан қолиши билан тавсифланади. А гиповитаминози ҳамма жойда катта ёшдаги ва ёш

хайвонларда учрайди.

Сабаблари. А гиповитаминознинг келиб чиқишига А витаминининг ёки каротиннинг озикалар билан организмга етарли даражада тушмаслиги сабаб бўлади. Бу ҳолат бир хил турдаги озикалар берилиши, рационда А витамини ва каротинга бой озикалар етишмаган ҳолларда кузатилади. Маълумки озикалардаги каротиноидлар ёруғлик, кислород, кислотали муҳит ва юқори ҳарорат таъсирида тез парчаланади.

Узоқ муддат рационда протеиннинг етишмовчилиги ҳам А гиповитаминозга сабаб бўлиши мумкин. Бу вақтда каротиннинг А витаминига айланиш жараёни секинлашади.

Сут давридаги ёш хайвонларнинг касалланишига бўғоз ва сут берадиган хайвонларни етарли озиклантирмаслик оқибатида сут таркибида А витамини ва каротиннинг етарли миқдорларда бўлмаслиги сабаб бўлади.

Эндоген А гиповитаминоз гепатит, жигар сиррози, гастроентеритлар, юкумли ва паразитар касалликлар, сурункали заҳарланишлар пайтида кузатилиши мумкин. Токоферол ва бошқа антиоксидантлар ҳамда рух элементи А витаминини бузилишдан сакловчи моддалар ҳисобланади.

Белгилари. Барча турдаги хайвонлар учун хос клиник белгилар – тери қопламасининг дағаллашиши, жун ялтироклигининг, тери эластиклигининг пасайиши, терида бурмалар тошмалар ва жунлар тўкилган жойларнинг пайдо бўлиши, ёш хайвонларнинг ўсиш ва ривожланишдан қолиши, касалликларга чидамлилиқнинг пасайиши, қоронғида кўришнинг пасайиши (гемералопатия), кўздан ёш оқиши, конъюнктивит, ксерофтальмия, урғочи ва эркак хайвонларда кўпайиш хусусиятларининг, жинсий фаоллиқнинг камайиши, она хайвонларнинг

кисир колиши, эмбрион ўлимининг кўпайиши, улардан ҳаётчанлиги паст бола туғилиши характерли бўлади.

Таъхисни аниқлашда ҳайвонларни каротин ёки А витаминига бўлган эҳтиёжларининг кондирилиши, клиник симптомлар, қон, (сут) ва жигардаги ретинол ёки каротиннинг микдори ҳисобга олинади.

Даволаш. Каротин ёки А витаминига бой озиқалар: гўшт ва сабзавотли озиқалар, балиқ ёғи берилади. Касал ҳайвонларни даволашда ретинол атсетатнинг ёғли эритмалари, озиқабоп микровит – А, витаминлаштирилган балиқ ёғи, тривитамин, тривит, аевит, тетромаг ва бошқа препаратлар қўлланилади. Уларнинг дозасини белгилашда таркибидаги ретинол ҳисобга олинади ва бир бошга 1 суткада ХБ ҳисобида: итларга 3000 – 4000. Даволаш курси ўртача 15-20 кун ёки кўпроқ давом этади.

Олдини олиш. Ҳайвонларни тўла қимматли озиқлантириш ташкил этилади. Уларнинг ретинол ва каротинга бўлган эҳтиёжлари меъёрлар даражасида кондирилиши лозим. Ҳайвонлар организмнинг каротин ва А витаминига бўлган эҳтиёжларини табиий озиқалар кондира олмаганда уларнинг препаратлари қўлланилиши мумкин.

Б-гуруҳи гиповитаминозлари Б гуруҳи гиповитаминозлари кўп ҳолларда бир вақтнинг ўзида бир неча витаминларнинг етишмовчилиги (полигиповитаминозлар) билан кечади. Б гуруҳи витаминлари етишмовчилиги билан кечадиган касалликлар ёш ҳайвонларда нимжон бўлиб туғилиш, ўсишдан қолиш, алопетсия ва дерматитлар, нерв тизимидаги бузилишлар (полиневритлар, фалаж, ярим фалаж ва б.), юрак қон-томир тизими, ҳазм тизимининг секретор, перисталтик функцияларининг бузилиши билан кечади.

Тиаминнинг етишмовчилиги (В₁ – гиповитаминози, В₁ -

хйповитаминосис) – асаб тизими, юрак функцияларининг бузилиши, мускулларнинг толиқиши ва диспепсияга хос белгилар билан тавсифланиб, барча турдаги хайвонлар касалланади.

Сабаблари. B₁ – гиповитаминозига рационда тиаминнинг етишмовчилиги сабаб бўлади. Кўпинча озикалар билан тиаминнинг ингибитори ҳисобланган тиаминазаларнинг (антивитамин) тушиши B₁ гиповитаминозга сабаб бўлади.

Белгилари. Иштаҳанинг пасайиши ёки йўқолиши, маҳсулдорликнинг пасайиши, ўсишдан қолиш, шиллик пардаларнинг оқариши, ариклаш, диспепсия, тахикардия, асаб тизими фаолиятининг бузилиши характерли симптом бўлиб, умумий ҳолсизланиш, атакция, елка ва бел мускулларининг клоник-тоник қалтираши (опистотонус), кўз олмасининг қалтираши (нистагм), оёқ мускулларининг таранглашуви фалажи ва ярим фалажи кузатилади. Қондаги пирозум ва сут кислотаси миқдори кўпайиб, тиаминнинг миқдори камаяди, асидоз ва ишқорий захиранинг камайиши қайд этилади.

Таъхис характерли клиник белгилар, лаборатор ва патологоморфологик текширишлар асосида қўйилади. Тиаминнинг терапевтик самарадорлиги ҳисобга олинади.

Даволаш. Касал хайвонларга тери остига ёки вена қон томири орқали тиамин бромид ёки тиамин хлорид тавсия этилади. Тиамин бромид (хлорид) 1-6 % ли эритма ҳолида 5-7 кун давомида қуруқ модда ҳисобида: итларга –1-10 мг юборилади. Инъексия қунига ёки икки кунда бир марта такрорланади. Юрак фаолияти ёмонлашганда кокарбоксилаза: итларга – 20-100 мг мускул орасига юборилади. Оғиз орқали натрий гидрокарбонат, Б гуруҳига оид витаминлар, ҳазм тизими, жигар ва бошқа аъзоларнинг функцияларини яхшиловчи препаратлар тавсия этилади.

Олдини олиш. Бир томонлама озиклантириш, сифатсиз озикалар берилиши, антибиотик ва сулфаниламидларни асоссиз равишда қўлланилишининг олди олинади. Рационга кобалт тузларини қўллаш B_{12} витаминининг микробиял синтезини яхшилайд.

Рибофлавиннинг етишмовчилиги (B_2 -гиповитаминоз, B_2 -ҳйшповитаминосис)-сурункали касаллик бўлиб, ўсишдан қолиш, тери, кўзнинг жароҳатланиши, алопетсия, асаб тизимининг бузилишлари билан характерланади. Касаллик асосан полигиповитаминозлар ҳолида кечади.

Сабаблари. Касаллик узок муддат бир хил озиклантириш оқибатида келиб чиқади. Рибофлавиннинг эндоген етишмовчилиги ҳайвонларда сурункали гепатит, гепатозлар, жигар сиррози, ҳазм фаолиятининг бузилиши, ошқозон-ичаклар микрофлораси фаолиятининг пасайишига сабаб бўладиган антибиотиклар, сулфаниламидларнинг оғиз орқали қўлланилиши ҳамда ичакларда гельминтларнинг бузилиши оқибатида кузатилади.

Белгилари. B_2 гиповитаминознинг умумий белгилари: махсулдорликнинг пасайиши, ўсишнинг секинлашиши, озикалар сарфининг ортиши ҳисобланади. Жунларнинг тушиб кетиши, айниқса кўз атрофида, бел соҳасида қайд этилади, дерматит, яраларнинг битишининг секинлашиши ёки тез битмайдиган яраларнинг пайдо бўлиши мумкин. Лаблар ва оғиз четларида ёрилишлар билан кечадиган стоматит ривожланади. Оғиз ва тил шиллик пардасида гиперемия, ковокларнинг шиши, сўлак оқшининг кучайиши, конъюнктивит, ёруғликдан кўрқиш, кейинчалик шохпарданинг васкуляризацияси ва кератит ривожланади.

Шунингдек, асаб тизими функцияларининг издан чиқиши, атакция, мускуллар тонусининг пасайиши, гиперкинезия, орқа оёқларнинг ярим фалажи ёки фалажи кузатилади. Она ҳайвонларда қуйиқшнинг

кечкикиши, кисир қолиш каби белгилар кузатилади.

Ташихис патологоанатомик ўзгаришлар, озиқалар таркибидаги рибофлавин миқдорини аниқлаш, унинг препаратларини қўллашнинг терапевтик самарадорлиги кўрсаткичлари асосида қўйилади.

Даволаш. Ҳайвонлар тўла киймматли рационларда боқилади. Рибофлавинга бой озиқалар: ёғли ва ёғи олинган сут, ачиткилар, гўшт бериш тавсия этилади. Касал итларга 8-12 кун давомида озиқалар билан биргаликда синтетик рибофлавин куйидаги дозада 1-10 мг берилади. Даволашда рибофлавин билан биргаликда тиаминни қўллаш тавсия этилади, чунки тиаминнинг етишмовчилигида сийдик билан рибофлавиннинг кўп миқдорда чиқиб кетиши кузатилади.

Олдини олиш. Ҳайвонларнинг рибофлавинга бўлган эҳтиёжларининг кондирилиши назорат қилинади, юкори концентрат типда боқилганда 1 кг озиқага 2-3 мл рибофлавин қўшиш тавсия этилади. Витаминнинг танқислигини камайтириш учун рационга озиқабон ачиткилар, ёғи олинган сут, кўкат озиқалар киритилиши лозим.

Никотин кислотасининг етишмовчилиги (ПП гиповитаминози, пеллагра, ҳиповитаминозис - ПП) – терининг, ҳазм тракти ва асаб тизимининг ўзига хос жароҳатланиши билан ўтадиган касаллик бўлиб, асосан чўчкалар, итлар ҳамда кам даражада бошқа турдаги ҳайвонлар касалланади.

Сабаблари. итлар фақат қайнатилган гўшт билан боқилганда касаллик ривожланиши мумкин.

Белгилари. ПП гиповитаминозга хос клиник белги – терининг қуруклашиши ҳисобланади. Жароҳатланиш одатда симметрик жойлашади. Аввалига тошмалар, кейинчалик қорамтиқ пўстлоқ ҳосил бўлади. Бел, кўз атрофи, оёқларнинг ташқи юзаси, яъни қуёш таъсирига

учрайдиган тана юзасида яллиғланиш ўчоқлари пайдо бўлади. Стоматит, глоссит, танглайнинг гиперемияси ва яраланиши, тез қонавчан бўлиши, тилнинг юкориғи қисмининг шохланиши, унинг қалинлашиши ва кейинчалик ёрилиши характерли бўлади. Оғиздан сўлак оқиши кучаяди, қўланса хид келади. Тилнинг жароҳатланиши кўпинча итларда қайд этилади. Шунингдек, уларда, қусиш, қайд қилиш, диарея, организмнинг сувсизланиши кузатилади. Касал ҳайвонларда тахикардия, аритмия, атакция, асаб бузилишлари, тананинг орқа қисмининг фалажи кузатилади.

Таъхис бошқа гиповитаминозлардагидек тартибда аниқланади.

Даволаш. Касалликнинг сабаблари йўқотилади. Рационга оксилга ва В гуруҳи витаминларига бой озиқалардан кепаклар, озиқавий ачиткилар, гўшт суяк киритилади.

Даволовчи восита сифатида мускул орасига никотин кислотаси ёки ниткотинамид 0,4 мг/кг дозада 12-16 кун қўлланилади. Ҳазм тракти фаолияти маромлашгач, препаратни 8-12 кун давомидантларга 30-50 мг оғиз орқали бериш мумкин. Даволаш мажмуаси таркибига тиамин, рибофлавин, пиридоксин, аскорбин кислотаси ҳамда юрак ишини яхшиловчи ва симптоматик терапия воситалари киритилади.

Олдини олиш. Ҳайвонлар рационда никотин кислотасининг меъёрларда бўлиши таъминланади.

Пиридоксиннинг етишмовчилиги (В₆ гиповитаминоз, В₆-хиповитаминосис) — азот алмашинувининг бузилиши, микротситар камқонлик, терининг жароҳатланиши, тутканок ва қалтирок билан характерланиб, кўпинча чўчкалар, мўйнали ҳайвонлар, итлар, паррандалар ҳамда бузоқлар ва бошқа турдаги ҳайвонлар касалланади.

В₆ витамини ҳайвонот оламидан олинадиган озиқалар таркибида етарли миқдорларда бўлади.

Сабаблари. Бир хил рационда боқиш, сифатсиз, замбуруғлар билан зарарланган озиқаларнинг берилиши, антибактериал препаратларни назоратсиз равишда қўллаш оқибатида пиридоксиннинг синтезининг бузилиши.

Белгилари. Касаллик секинлик билан ривожланади. Семизликнинг пасайиши, ёш итларда ўсиш ва ривожланишдан қолиш, шиллик пардалар камконлик кузатилади. Касал итларда атакция, эпилептик тутканок, қалтирок ва конвулсия кузатилади.

Микротситар гипохром камконликга хос белгилар сифатида эритроцитларнинг кичиклашиши (микроеритротситлар), ва таркибидаги гемоглабиннинг камайиши қайд этилади. Ёғли гепатоз ҳамда жигар циррозига хос белгилар кузатилиши мумкин.

Даволаш. Рациондаги B_6 витаминига бой озиқалар кўпайтирилади, этиотроп даволаш воситалари сифатида пиридоксин сакловчи препаратлар оғиз оркали ёки мускул орасига: итларга – 20-80 мг, кунига 1 марта 10-12 кун давомида. Даволашда шунингдек, никотин, фолат кислотаси ва бошқа витаминлар қўлланилади.

Олдини олиш. Меъёردа витаминли озиқлантириш ташкил этилади. Узоқ вақт бир хилда озиқлантириш, сифатсиз озиқалар беришга йўл қўйилмайди.

Цианокобаламиннинг етишмовчилиги (B_{12} гиповитаминоз) – кучайиб боровчи камконлик, ариклаш, ўсишдан қолиш билан характерланади.

Сабаблари. B_{12} витаминининг ичаклар девори оркали фаол сўрилиш учун ошқозон суюқлигида ўзига хос оксил-мукопротеид (транскоррин) бўлиши лозим. Шунинг учун ошқозон яраси, сурункали гастрит B_{12} гиповитаминозга сабаб бўлиши мумкин. Итлар эса гўштли озиқалар кам

берилганда касалланади.

Белгилари. Кўз, оғиз бўшлиғи ва бошқа аъзолар шиллик пардаларининг оқариши ҳамда кучсиз сарғайиши, иштаҳанинг пасайиши, ориклаш, ўсишнинг секинлашиши кузатилади. Тери эластиклигининг пасайиши, оқариши, тери қопламасининг дағал, ялтироклигининг пасайиши характерли бўлади. Касалланган ҳайвонларда иштаҳанинг ўзгариши кузатилиб, деворларни ялайди, қайт қилиш ва диарея кузатилади. Атакция, тери рефлексларининг пасайиши, орка оёқларнинг фалажи қайд этилади.

Даволаш. Рационга ёғли ва ёғи олинган сут, творог, қуритилган сут, сут зардобн, гўшт, жигар, сут гўшт-суяк уни киритилади.

Мускул орасига цианокобаламин препарати юборилади. Шунингдек, кобальт хлорид, метионин тавсия этилади. Темир сакловчи препаратлар (алиментар камқонлик бўлимига қаралсин) қўлланилади.

Олдини олиш. рационда ҳайвонот оламиндан олинадиган озиқалар ёғи олинган сут, сут зардобн, гўшт-суяк, уни каби озиқалар етарли даражада бўлиши лозим.

Рахит-ёш итларнинг сурункали кечадиган касаллиги бўлиб, Д витаминининг етишмаслиги, организмда кальций ва фосфор алмашинувининг, суяк тўқимаси ҳосил бўлиши жараёнининг бузилиши ҳамда гавда суякларининг деформатсияси билан характерланади.

Сабаблари. Касалликнинг асосий сабаби организмга озиқалар билан Д витаминининг кам миқдорда тушиши ва унинг эндоген синтезининг пасайиши ҳисобланади.

Ёш итлар учун Д₂ витаминининг манбаи увиз сут ва ёғи олинган сут ҳисобланади. Буғоз итларни етарлича озиқлантирмаслик, фаол матсионнинг етишмаслиги улар сути таркибда Д₂ витаминининг

камаишига сабаб бўлади. Ёш ҳайвонларда организмнинг витаминга бўлган эҳтиёжнинг кондирилмаслиги касалликка сабаб бўлади. Рационда кальций, фосфор ва бошқа элементларнинг етишмаслиги, айрим радиоактив зоналарда стронсий-90 нинг ортиқчалиги ҳам маълум даражада этиологик аҳамиятга эга. Шунингдек, қалқонли безлари фаолиятининг бузилиши, рационда кальсий ва фосфор тузларининг етишмаслиги, улар ўзаро нисбатининг бузилиши, рационда кислоталик даражаси юкори бўлган озиқаларнинг кўплиги, хазм тизимидаги бузилишлар оқибатида кислота-ишкор мувозонатининг кислоталик томонга ўзгариши каби омиллар ҳам рахитнинг келиб чиқишда катта аҳамиятга эга.

Организмда кобальт ва марганецнинг етишмовчилиги, никел ва темирнинг нисбатан ортиқчалиги эндемик рахитнинг ривожланишига сабаб бўлади. А витамини ва оксилларнинг етишмаслиги касалликнинг ривожланишини кучайтиради.

Белгилари. Ёш итлар ўсиш ва ривожланишдан қолади, ҳаракатланиш оғирлиги, оёқлар ва умуртка поғонаси қийшайган, кўкрак қафаси деформатсияга учраган ва қорин пастга осилган бўлади. Иштаҳанинг пасайиши ва ўзгариши кузатилади.

Кейинчалик ҳолсизланиш, зўриқиб ҳаракат қилиш, кўп ётиш, ётган жойидан қийналиб қўзғалиш, оксаш, бўғинлар ва суякларнинг оғирлиги бўлиши каби белгилар кузатилади.

Суякларнинг жадал ўсадиган ва гавданинг оғирлиги энг кўп тушадиган жойлари деформатсияга учрайди. Олдинги оёқларни чалиштириб туриш, бўғинларнинг қийшайиши ёки тўлиқ букилмаслиги кузатилади. Суяк тўқимаси таркибидаги фосфор кислотаси ва кальций тузлари миқдори кескин камаяди. Олдинги оёқлардаги найсимон суяклар

ва умуртка поғонаси кийшаяди. Карпал бўғинлар шишади, ковурагалар ичкари томонга букилади, кўкрак кафаси ён томондан тораяди, корин пастга осилади ва ҳажмига катталашади. Тулаш кечикади, ҳазм жараёнларининг бузилиши, ич кетиши кузатилиши мумкин. Тана ҳарорати меъёрлар чегарасида сақланади.

Рахит пайтида кўпинча асаб тизимида бузилишлар, уйқусираш ҳолати ёки безовталаниш, ларингоспазм, тўсатдан ерга йикилиб тушиш, қиска вақтли қалтироқлар ёки тана мускулларининг узок давом этадиган клоник ва тоник қисқаришлари кузатилади. А гиповитаминоз, алиментар камконлик каби касалликлар билан биргаликда учрайди. Шунинг учун даволаш муложалари таркибига ретинол, темир, кобалт ва бошқа элементларни ҳам киритиш керак.

Д витамини сақловчи препаратлар сифатида Д витаминининг ёғли эритмаси (0,125 - 0,5%), спиртли эритмаси (0,5%), сувда эрийдиган холекалсиферол – липовид препарати, комплекс препаратлардан тривит, тетравит, тетрамаг, мултивит, балиқ ёғи кабилар тавсияномасига асосан қўлланилади.

Витаминотерапиядан ташқари минерал моддалар сақловчи препаратлар, суяк, гўшт – суяк уни, суяк кули, озикабоп преципитат, монокальцийфосфат кабилар тавсия этилади. Минерал қўшимча сифатида фақат кальций карбонатни (бўр) тавсия этиш мақсадга мувофиқ эмас. Чунки унинг таркибида фақат кальций бўлиб, организмнинг бошқа остеоген минерал моддаларга бўлган эҳтиёжларини қондирмайди.

Хизматда фойдаланиладиган наслдор итлардан зот олишда наслчилик ишларини самарали ташкил этиш бўйича профилактик чора-тадбирлар

Ветеринария хизмати иш фаолиятини тугри ташкил этган ҳолда хизмат итларининг соғлиги,уларни белгаланган тартибда озиклантирилиши,парваришланиши ва сакланиши турли хилдаги касалликларга қарши ветеринар-профилактик тадбирларни утқашиб борилиши,касалланган ва жарохатланган хизмат итларига ўз вақтида ветеринар хизмат курсатиш ва даволаш билан боғлиқ бўлган барча чора-тадбирларни белгилайди ва жавоб беради.

Ветеринар-фельдшерларнинг иш фаолиятини ташкиллаштиради ҳамда раҳбарлик қилади ва ветеринар-профилактик тадбирларни ташкиллаштириш билан биргаликда ушбу тадбирларни утказилишида шахсан иштирок этади.

Хизмат итлари питомниги ҳудудида мавжуд бўлган эпизоотик ҳолатни чуқур таҳлил қилган ҳолда даволаш-профилактик ва эпизоотияга қарши кураш борасидаги чора-тадбирларни режасини ишлаб чиқади ва Кинология хизмати бошлиғига тасдиқлатган ҳолда тегишли тартибдаги хизмат фаолиятини амалга ошириб боради.

Хизмат итлари питомниги ва тармок тизимларида мвжуд бўлган хизмат итлари орасидан касалланган хизмат итларини ажратади,уларга тегишли ташхислар қуйиб,касалликга қарши кураш чора-тадбирларини белгилайди,касалликнинг келиб чиқиш сабабларини чуқур урганган ҳолда уни тарқалишини олдини олиш юзасидан аниқ ва мақсадли тадбирларни амлга оширади.

Хизмат итлари питомнигида юқумли касалликларга чалинганликда гумонланган хизмат итларини хизматга олиб чиқиш,уларни вольердан-

вольерга кучиришни такиклайди ва хизмат итлари сакланидиган вальерлар ва уларнинг атрофларини дезинфекция,дизенсекция ва дератизация килиш ишларини ташкиллаштиради.

Хизмат итлари питомнигида мавжуд булган хизмат итларини ва уларнинг сакланадиган жойларини кунлик курикдан утказиб боради ва хар хар чоракда бир маротаба тармок тизимларидаги кинолог ходимларга бириктирилган хизмат итларини ветеринар курикдан утказиб бориш ишларини ташкиллаштиради.

Ветеринария соҳасида булаётган узгаришлар ва янгиликлардан хабардор булиб бориш мақсадида ҳудудий кишлок хужалик коллежлари ва олий укув юртлари ҳамда ҳудудий ветеринария бошкармалари бўлимлари билан узаро ҳамкорлик киган холда иш юритиб боради.

Хизмат итлари питомнигида ва тармок тизимларида мавжуд булган хизмат итлари билан ветеринар-профилактик тадбирларни утказиш учун керак булган дори-дармонлар,биопрепаратлар ва дезинфекцияловчи воситаларнинг микдорини аниклайди,зарурий асбоб ускуналар ва дори-дармонларни харид килиш учун тегишли ташкилотлар билан шартнома тузиш ишларини ташкиллаштиради.

Озик-овкатлар ва дори-дармонлар сакланадиган музлатгич,дори-дармон ва асбоб анжомларни тоза саклаш ҳамда сарф килиш юзасидан крим-чиким ҳисоботини юритиб боради.

Кинология хизмати ва унинг тармок тизимларида мавжуд булган хизмат итларини тамгалайди ва далолатномаларни расмийлаштиради тамгаланган хизмат итларини ҳисобини юритиб бориш билан бирга уларни назорат килиб боради ва тамгаланган хизмат итлари тугрисидаги малумотларни умумлаштирган холда компьютер базасига киритиб боради.

Л.Мавжуд хизмат итларининг касалланиш сабабларини тахлил килиб боради,тахлил натижалари зоогигеник коидалар ва ветеринария-санитария талабларини купол равишда бузаётган ходимлар тугрисида тақдимномалар киритиб боради.

Хизмат итлари жойлаштирилган худудда ветеринария-санитария талабларига катъий риоя килинишига,озик-овкат махсулотларининг сифати ,уларнинг сакланиш ҳолати ,хизмат итларининг овкатланиш тартиблари,хизмат итлари билан машк утказиш,шугуллантириш вақтларида хизмат итларини шикастланиши билан боғлиқ булган нохуш ҳолатларни олдини олиш юзасидан амалга оширилиши лозим булган чора-тадбирларни бажарилишига катъий риоя килинишини назорат килиб боради.

Хизмат итларини сотиб олиш,уларнинг ёши ва бошқа сабаблар буйича хизматдан озод килиш ва улардан зот олиш ишларида шахсан иштирок этади ва харид килинган ва бошқа сабабларга кура келтирилган хизмат итларини ветеринария куригидан утказади.Шу билан бирга ёш ва янги келтирилган хизмат итларини махсус йуналишларга ургатишга яроклилигини куриқдан утказиш буйича комиссия таркибида иштирок этади.

Фавкулотда вазиятни этиборга олган ҳолда диагностик,даволаш-профилактик ва фавкулотда вазиятга қарши режалар ишлаб чиқади,уларни тасдиқлаш учун Кинология хизмати бошлиғига тақдим этади.

Хизмат итларининг улиш сабаблари,уларнинг ҳолати берилаётган овкатларнинг сифати,ҳомиладор ва касал итларни машғулотдан озод килиш юзасидан ҳулоса беради ва хизмат итлари питомниги хизмат итларини олиб келиш ва олиб чиқишга рухсатнома беради.

Кинология хизмати муаммолари юзасидан утказилаётган экспериментал тадбирларда бевосита иштирок этади,хизмат итлари саклаш жойлари,укув майдонлари қурилиши учун танланган жойларни қуздан кечириш ва танлаш,хизмат итлари билан олиб бориладиган машгулотларда доимий равишда катнашиб боради.

Кинология хизмати ходимларини ветеринария хизмати юзасидан назарий билимларини ошириш,хизмат итларининг физиологияси ,биологияси,генетикаси ва биринчи тиббий ёрдам курсатиш чора-тадбирлари бўйича машгулотлар утказиб боради.

Хизмат итлари питомниги ходимлари ва укув жараёнига жарб этилган тингловчилар билан ветеринария-санитария тадбирларни ташкил этиш ва ушбу тадбирларни утказишга оид талабларга риоя этилишини таъминлайди.

Мавжуд булган хизмат итларининг сонидан келиб чиккан холда,керакла булган дори-дармонлар,жихозлар ва асбоб-ускуналарни хисоблаб чикади,бу хакда Кинология хизмати бошлигига таклифларни киритган холда,уз вақтида тегишли буюртмалар бериб боради.Кул остидаги ветеринар-фельдшер ходимнинг хизмат вазифасини ишлаб чикади ва хизмат итлари питомниги бошлиги билан келишилган холда тасдиқлатиш учун Кинология хизмати бошлигига такдим этади.

ХИЗМАТДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН НАСЛДОР ИТЛАРДАН ЗОТ ОЛИШДА НАСЛЧИЛИК ИШЛАРИНИ САМАРАЛИ ТАШКИЛ ЭТИШ БЎЙИЧА ПРОФИЛАКТИК ЧОРА-ТАДБИРЛАР

Итларнинг ўсиши ва ривожланиши ҳақида тушунча.
Хайвонларнинг насл сифатини яхшилаш учун уларни ўсиш ва ривожланиш қонуниятларига асосланиб мақсадга мувофиқ равишда тарбиялаш талаб этилади. Организмларнинг шахсий таракқиётига онтогенез, тарихий таракқиётига филогенез дейилади. Бу терминлар биринчи марта немис зоологи Е. Геккель томонидан 1866 йилда фанга киритилган. Онтогенез организм пайдо бўлишидан, яъни зигота ҳолидан то унинг ўлимигача бўлган даврдаги морфологик, биокимёвий ва функционал ўзгаришларнинг кетма – кет занжиридан иборатдир. Филогенез хайвонларнинг тарихий таракқиётини ёки аجدодларнинг ўтган даврини ўз ичига олади.

Онтогенез ва филогенез бир – бири билан боғлиқ бўлиб, онтогенез филогенезни қисқача такрорлайди, филогенез эса кетма – кет алмашаётган онтогенезлар занжиридан иборатдир. Бунга биогенетик қонун ҳам дейилади. Онтогенез билан филогенез ўзаро боғлиқлиги тирик табиатда эволюцион таракқиётнинг асоси бўлиб ҳисобланади.

Хайвоннинг шахсий таракқиёти ота – оналаридан жинсий хужайра ёрдамида ўтказилган ирсий асос генотип билан, улар яшаётган вақтдаги ташки муҳитнинг мураккаб ҳаракати натижасида амалга ошади. Тухум хужайранинг сперматозоид билан уруғланиши натижасида ҳосил бўлган зигота, бўлажак организмнинг таракқиёти маълум даражада белгиланган бўлиб, аммо ривожланиш натижаси муайян ташки шароит таъсирига ҳам боғлиқ бўлади.

Ташқи шароитни ўзгартириб хайвон генотипидаги у ёки бу хусусиятини ривожлантириш ёки пасайтириш мумкин. Бу эса хўжаликка фойдали белгиларга эга бўлган хайвонлар гуруҳини яратишга ёрдам беради.

Онтогенезда рўй бераётган микдор ўзгаришларга ўсиш дейилади. Ўсиш хужайралар, тўкималар, органлар массасининг, хажмининг ошиши ва ўлчовларнинг ортишида кўринади. Организм шахсий тараққиётидаги сифат ўзгаришларининг фаркланиши *ривожланиш* дейилади.

Ўсиш ва ривожланиш организм тараққиётида бир хил параллел ҳолда бормайди. Ҳаётнинг баъзи даврларида ўсиш кучлироқ бўлиб баъзи даврларида ривожланиш яъни сифат ўзгаришлари кучлироқ бўлади. Ҳаётнинг бошланғич даврларида ўсиш анча кучлироқ бўлиб, кейин эса ривожланиш тезроқ амалга ошади.

Ёш итлар ривожланишида икки давр ажратилади – жинсий етилишгача ва жинсий етилишдан сўнг. Хайвоннинг ёши катталашиши билан, организмнинг умумий ривожланиш интенсивлиги аста – секин пасайиши, ирсият ҳамда озиклантириш ва саклаш шароитлари билан боғлиқ ёш ит ўсишининг жадаллашиши ва сусайиши кузатилади. Бунда тана турли қисмларининг ўсиш интенсивлиги ёш катталиши билан ҳар хил ўзгаради, чунки эмбрионал даврда алоҳида аъзолар ва тўкималар ҳар хил вақтда пайдо бўлади ва турли тезликда ўсади.

Онтогенез жараёнида ит организмида чуқур интерьерли ўзгаришлар кечади. Ит боларда, айниқса бошланғич даврда, модда алмашинуви катта хайвонларга нисбатдан тез кечади. Энг жадал модда алмашинуви жинсий етилишгача кузатилади. Озиклантириш ва саклаш шароитларини ўзгартириш йўли билан жинсий етилиш муддатларини тезлаштириб ёки

секинлаштириб, катта итнинг ривожланишини ўзгартириш мумкин. Жинсий етилишни тезлаштириш оёқлар ўсишини тўхтатади.

Эркак ит болаларининг ривожланиши урғочиларникидан фарк қилади. Эркак ит болалари урғочиларга нисбатдан узокроқ муддат ўсадилар ва уларнинг ривожланиши кечроқ тугайди. Эркак индивидларнинг узокроқ муддатда ўсишга мойиллиги уларнинг кечроқ жинсий етилиши билан боғлиқ.

Ўсиш ва ривожланишнинг асосий қонуниятлари, нотекис, ритмик, тез ўсиш, секин ўсиш ва хоказо ва буларга таъсир этувчи омиллар, уларни ҳисобга олиш.

Уй ҳайвонларининг ўсиши ва ривожланиши қонуниятларини билиш асосида, мақсадга мувофиқ типдаги ҳайвонларни яратиш мумкин. Бу қонуниятларни билиш ҳар хил ташки ва ички омиллар ёрдамида ҳайвонларнинг ўсиш ва ривожланишига таъсир кўрсатиб бу жараёнларни режали равишда бошқариш мумкин.

Шахсий тараққиётнинг умумий қонуниятларига тўхтовсиз, нотекис, даврий, ритмик, коррелятив ва адаптацион ривожланишлар киради. Организмнинг шахсий тараққиёти тўхтовсиз давом этади. Зигота ҳосил бўлганидан тортиб қарилккача ва табиий ўлим юз бергунча организмда тўхтовсиз равишда миқдор ва сифат ўзгаришлари давом этади. Бу ўзгаришлар оддийдан мураккабга қараб ҳаракат қилиб, ҳаётнинг баъзи давларида миқдор ўзгаришлар (ўсиш) тез борса, бошқа давларда сифат ўзгаришлари (ривожланиш) тез боради.

Тўхтовсиз ривожланиш модда алмашилишининг давом этишида яъни хужайрада моддаларнинг емирилиши ёки парчаланиши (диссимиляция) ва уларнинг тикланишида (ассимиляция) ҳам кўзга кўринади. Ҳаётнинг давом этишида бирорта хужайра доимо сакланмайди,

яъни ундаги моддалар емирилади ёки тикланади, ёки хужайра тўлик емирилиб, янгиси ҳосил бўлади.

Корреляцион ривожланиш қонуни қадимги грек олими Аристотель томонидан содда равишда ифода этилган эди. Унинг фикрича табиат тананинг бир қисмига берилган нарсани бошқа қисмидан олади.

Коррелятив ривожланиш бутун организмнинг ўзгарган муҳитга мослашиши натижасида келиб чиқади, яъни организмнинг бутунлигини кўрсатади.

И.И.Шмальгаузен уч хил корреляциялар мавжудлигини қайд қилади:

А) геном корреляцияси (ирсият билан боғланган).

Б) морфогенетик корреляция — организм ривожланишида органларнинг шакли ва функцияси орасидаги боғланишлар.

В) функционал ёки эргоник (эрго — меҳнат) корреляциялар органларнинг ҳар хил фаолияти (гипо ва гиперфункцияси) билан боғлиқ бўлган корреляциялар.

Корреляциялар ижобий ва салбий бўлиши мумкин.

Ижобий корреляцияларда бир белгининг ошиши билан иккинчи белги ҳам ортиб боради. Масалан, ҳайвонларнинг тирик вазни ортиб борган сари, улардан туғилаётган авлодларнинг вазни ҳам ошиб боради. Бундай ижобий корреляциялар селекция иши учун анча қулайлик туғдиради.

Салбий корреляцияда бир белгининг ошиб бориши билан иккинчи белги камайиб боради. Масалан итда баджаҳллик канча ошиб борса хид билиш хусусияти шунча кам бўлади. шунинг учун ҳайвонларни танлашда салбий корреляцияларга эътибор бериш керак.

Нотекис ривожланишда организмнинг ўсиши дастлаб аста — секин бориб, сўнгра бир гуруҳ аъзоларда (буйрак, жигар, мия, талок) модда

алмашиниш юқори бўлиши, иккинчи гуруҳ аъзолардагушт, ичак, уруғдон) ёки ортиши билан ёки пасайиши билан ва учинчи хил тўқималарда (тери, тоғай) модда алмашинишининг паст даражада бўлиши аниқланган.

Нотекис ривожланиш айниқса эмбрионал ва постэмбрионал таракқиётини солиштирганда аниқ кўринади. Эмбрионал ва постэмбрионал даврларда найсимон ва периферик суяклар бошқа тўқималарга нисбатан тез ўсади.

Хайвонлар ёши ортиши билан мускулларда сув ва оксил микдори камаяди, ёғ микдори эса ошади. Тери ва мускуллар эмбрионал ва постэмбрионал даврларда тез ўсиб, мия эса ҳар икки даврларда ҳам секин ўсади.

Шахсий таракқиётида эрта пайдо бўлган аъзолар аста ривожланиб ўзининг ўсишини жуда кеч тамом қиладилар. Кеч пайдо бўлган аъзолар эса жуда тез ривожланиб, ўсишдан тез қоладилар.

Эмбрионал давр учта фазадан иборатдир: 1. Муртак. 2. Ҳомила олди. 3. Ҳомила.

Постэмбрионал таракқиётда қуйидаги бешта фаза мавжуд: 1. Янги туғилганлик фазаси. 2. Сут эмиш фазаси. 3. Жинсий вояга етиш фазаси. 4. тўла етуклик ва функционал қобилиятининг гуллаб – яшнаган фазаси. 5. Қарилик фазаси.

Ритмик ўсиш – организмда кўзғалиш ва тормозланиш, ассимиляция ва диссимиляция жараёнларининг алмашиб туриши натижасида ўсиш ва ривожланишда юз бериладиган ўзгаришларда кўринади.

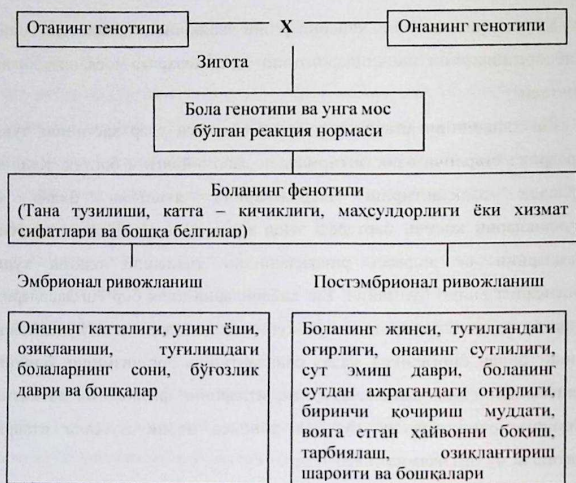
Кўпгина уй хайвонларида жинсий циклнинг ўтиши ҳам ритмик тарзда амалга ошади.

Умуман ритмик ўсиш ҳайвонларнинг эволюцион тараккиётида пайдо бўлиб, организмнинг ташқи шароитнинг ўзгаришларига мослашганлигини кўрсатади.

Ёш ҳайвоннинг етарлича ривожланмаслиги улар ҳаётининг турли даврларида етарлича озиклантирмаслик давомийлигига боғлиқ. Кейинги даврларда озиклантириш шароитларини яхшилаш билан бу камчиликларни қисман бартараф этиш мумкин, аммо йўқотилган ўсиш ўлчамларини ва нормал ривожланишни тиклашни одатда тўлиқ компенсация қилиб бўлмайди. Ёш ҳайвонларни аниқ бир ёш даврларида сақлашда ва озиклантиришда йўл қўйилган хатолар изсиз йўқолмайди. Шунинг билан биргаликда жадал озиклантириш организмнинг ўсишини ва ривожланишини жадаллаштиради, итларнинг физиологик ва хизмат етилишига олиб келади, бу ҳол айниқса йирик жуссали итларни урчитишда муҳим аҳамият касб этади.

*Ҳайвонларнинг ўсиши ва ривожланишига таъсир қилувчи
омиллар.*

Ҳайвонларнинг шахсий тараккиётига генетик ва ташқи муҳит омиллари таъсир қилади. Шахсий тараккиётнинг шаклланишини қуйидаги тасвирда кўрсатиш мумкин.

Итларнинг шажарасини тузиш, уларни келиб чиқиши бўйича баҳолаш.

Итни насл шажараси ва авлоди бўйича баҳолаш катта аҳамиятга эга. Шажара карточкаси бўйича итнинг келиб чиқиши, зоти, насли сифатларининг хусусиятлари ва бошқалар аникланади. Шажара кариндошлик жуфтлашншларга йўл қўймайди.

Хайвонларга келиб чиқишига караб баҳо бериш учун маълум шаклда уларнинг шажара дафтари тузилади ва ичига улар аجدодининг сифатлари тўғрисидаги маълумотлар ёзилади.

Насл олинадиган хайвонларни, хусусан, эркак итларни танлашда авлодининг сифатини, яъни юкори хизмат сифат хусусиятларини авлодга

ўтказиш қобилияти энг муҳим кўрсаткич ҳисобланади. Шажара ҳайвонга авлоднинг сифатига қараб баҳо беришга мисол бўлади.

Бундай баҳо беришда унинг авлодининг сифати, бошқа эркак итлар сифатлари, гуруҳ бўйича ўртача кўрсаткичлар, шу ёшдаги оналарининг сифатлари билан солиштирилади. Ҳар хил белгиларнинг ирсийланишига баҳо бериш – ирсийланувчилик коэффициентини, селекцион индексларни ҳисоблаб чиқиш усуллари мавжуд.

Итларни урчитиш ҳақида тушунча. Урчитиш усуллари ва классификацияси.

Барча зотдор итлар кўча итларидан кескин ифодаланган экстерьер ва хизмат сифатлари билан ажралиб турадилар. Зотнинг ижобий хусусиятлари систематик равишда бажариладиган сунъий танлаш ва жуфтлаш йўллари билан яхшиланиб туриши керак. Акс ҳолда зот аста-секин ўзининг ижобий хусусиятларини йўқотади.

Урчитиш усули деб энг қимматли хизмат сифатларга эга бўлган наслини олишга йўналтирилган бир ёки ҳар хил зотларга мансуб итларни режали жуфтлаш тизимига айтилади.

Қуйидаги урчитиш усуллари қўлланади: тоза (соф) зотли урчитиш, зотлараро чатиштириш, турлараро дурагайлаш (гибридизация).

Тоза (соф) зотли урчитишда бир зотга кирувчи эркак ва ургочи итлар ўзаро жуфтланиб насл олинади. Улардан туғилган болалар ҳам шу зот бўйича тоза (соф) зотли деб ҳисобланади. Масалан: немис овчаркаси зот ургочи шу зот эркак ит билан жуфтланишига тоза зотли урчитиш дейилади. Ҳайвонларнинг тоза зотли эканлиги насл – насаб шажарасидаги ёзувларга қараб аниқланади. Агар ҳужжатлар мавжуд бўлмаса, унда ҳайвонларни махсус комиссия – уларнинг конституциясига, хизмат йўналиши ва унинг даражасига қараб аниқланади. Соф зотли урчитишда

бир хил иренятга эга бўлган ўхшаш хайвонлар олинади. Улар хизмат сифатлари ва тузилиши бўйича ота ва оналарига ўхшаш бўлади.

Зотлараро чатиштиришда бир турга кирувчи ҳар хил зотларнинг ургочи ва эркалари ўзаро чатиштирилади ва бундан олинган авлодларга дурагайлар ёки метислар дейилади.

Турлараро дурагайлаш (гибридизация) – ёки гибридлиштиришда ҳар хил турларга мансуб бўлган ургочи ва эркак хайвонлар ўзаро қўшилади ва олинган авлодга дурагайлар ёки гибридлир дейилади. Масалан, итчиликда одатда гибридизацияга ит билан бўри ёки шokolни ўзаро қўшилишига айтилади (хизмат итчилигида қўлланмайди).

Юқоридаги усуллар ўзаро боғлиқ бўлиб, хилма – хил итчилик тармоқларида тўхтовсиз қўлланади. Янги ит зотларини яратиш кўпинча чатиштириш усуллари ёрдамида амалга оширилса, мавжуд зотларни мустақкамлаш ва янада такомиллаштириш тоза зотли урчитиш усули билан амалга оширилади.

Соф зотли урчитиш.

Итчиликда асосан *соф зотли* урчитиш усули, яъни бир зотга мансуб итларни жуфтлаш ва кўшиш қўлланади. Итларни соф зотли усулда урчитиш, зот ичидаги ўзгарувчанликни қўллаш йўли билан итларнинг ишчанлик сифати ва экстерьер шаклларни қувватлаш ҳамда такомиллаштириш каби вазифаларни бажаради. Бунда иложи борича *экстерьер* ўхшаш ва ишчанлик сифати бир хил бўлган авлодни олишга *ишчанлик* юғини. Соф зотли урчитишда зотни ҳар томонлама яхши ва *қўш* билан ҳамда кичик, биринчи кўринишда аҳамиятсиз *ишчанлик* беринч керак. Бундай чекланишлар кейинчалик, *ишчанлик* билан ишчанлик ишла, жуда қиммат бўлишлари мумкин. Зот қанча

узок вақт давомида тоза усулда урчитилса, у шунча мустаҳкам ва сифатли бўлади.

Соф зотли урчитишда қариндошлиги бўлмаган хайвонларни урчитиш, ҳар хил қариндошлик даражасида бўлган итларни қариндошлараро урчитиш ва линиялараро урчитиш усуллари қўлланади. Амалиётда кўпинча *қариндошлиги бўлмаган* хайвонлар урчитилади. Бўнда кўшиш учун кондош бўлмаган эркак ит ва қанжиқ танланади. Бундай жуфтлашда энг мустаҳкам ва ҳаётга мослашадиган насл олинади. Олинган ит болалар, ишчанлик сифати ва чидамлилиги бўйича ўзларининг ота-оналаридан устун бўладилар.

Қариндошлараро (инбридинг) урчитиш системасида ўзаро кондош бўлган итлар кўшилади (ака билан сингил, ота билан кизи ва ҳоказо). Бундай усулни жуда эҳтиёт ва аниқ мақсад билан қўллаш лозим. Чунки олинган авлод, бир томондан, аجدодларнинг ижобий ҳислатларини ўзига олиши билан бир қаторда, уларнинг ёмон сифатларига ҳам эга бўладилар. Ундан ташқари бундай хайвонларнинг ҳаётийлиги ва ишчанлиги паст, скелети кучсиз, ўсиши ва ривожланиши суст, конституцияси кучсиз, тишлари сифатсиз бўлади. Улар касалликларга кўп чалинади. Айрим ҳолларда мажруҳлар туғилиши мумкин.

Линиялараро урчитиш энг қийин усул бўлиб ҳисобланади. Линия деб бир зотга мансуб, умумий аجدодга эга ва унга экстерьер, конституция ҳамда ишчанлик қобилияти бўйича ўхшаш бир гуруҳ итларга айтилади. Қондош ва завод линиялари бўлиши мумкин.

Қондош линия деб битта наслдор итдан келиб чиқадиган авлодга айтилади.

Завод линияга фақат наслдор хайвонга экстерьер, хизмат сифатлари ва насли хусусиятлари билан айнан ўхшаш ёки ундан устун бўлган итлар

хирлади. Линиялар, уларга асос солган, яъни уларни бошлаган итларнинг эвжаблари билан номланади.

Чатиштириш турлари.

Чатиришда ҳар хил зотга мансуб эркак ва ургочи итлар қўлланади. Бу усулни қўллашдан мақсад – янги зотнинг дурагайларини яратиш. Одатда дурагайлар чидамлироқ, махсулдор бўлиб, мухитга яхшироқ мослашади, конституцияси мустаҳкамроқ – улар кўпроқ ҳаётга мослашадиган.

“Қон сингдириб чатиштириш” сифат хусусиятлари етарлича бўлмаган зотларни яхшилаш усули сифатида қўллайдилар. Бу усулда турли даражадаги зотдор хайвонлар олинади. Масалан, 2 та зотни чатиришда I бўғин дурагайлар олинади; II бўғинда дурагайни тоза зотли вакили билан чатиштиришда авлод кони тўртдан уч қисми битта зотга ва тўртдан бир қисми иккинчи зотга мансуб бўлади.

Агар дурагайни учинчи зотга мансуб тоза зотли ит билан чатиштирса авлоди мураккаб дурагайлар бўлиб чиқади, бунда конининг ярми учинчи зотга, иккита чораклари эса аввалги иккита зотларга мансуб бўлади.

Дурагайларни танлаб олинган тоза зотли итлар билан чатиштираверса зотдорлик йилдан йилга ва авлоддан авлодга ошиб бораверади. Одатда 4–5 авлоддан сўнг (яхшиланадиган зотнинг типи яхши ифодаланганинда) олинган индивидлар тоза зотли деб ҳисобланади.

“Қон қўйиш” деб аталадиган чатиштириш усули зот яхлитлигини бузмайди, тип ва специфик фойдали сифатларини сақлаб қолади. Одатда фавқат “бир томчи қонни қўйиш” усули қўлланиб, яхшиланаётган ва яхшилайдиган зотлар экстерьер ва махсулдорлик бўйича ўхшаш бўлиши

керак. Бунда асосий вазифа – қандайдир битта зот сифатини яхшилаш бўлади.

Ишлаб чиқариш асосида чатиштиришда (оддий – икки зот ва мураккаб – уч – тўрт зотлар) чатиштиришда иштирок этадиган барча зотларнинг фойдали сифатларини ўзида мужассам этадиган янги зот яратилади. Деярли ҳамма завод зотлари бу усулда ишлаб чиқилган. Бунга мисол – доберман – пинчер зотининг яратилиши.

Одатда асос сифатида мазкур территорияда маҳаллий, аклиматизация бўлган зот ва турли йўналишлар бўйича юқори махсулдор, кўпинча олиб келинган зотлар қўлланади. Ундан ташқари ёш ҳайвонларни сақлаш, озиклантириш ва ўстиришнинг яхши шароитлари, чатиштиришда бирламчи зотларни тўғри танлаш учун I чи авлоднинг сифати ва олинган авлод бўйича катта миқдордаги ҳайвонлар орасида имбридинг ва катъий саралаш ишларининг олиб борилиши катта аҳамият касб этади.

Хар хил ит зотларини маълум мақсадда ўзаро чатиштириш.

Чатиштириш ҳайвонларнинг стихияли қўшилиши сифатида жуда кадим замонлардан бери маълум. Чатиштириш ҳайвонларни онгли равишда яхшиловчи усул сифатида ўрта асрлардан бошлаб қўлланилган.

Кўпгина урушлар (масалан, мастиф ит зотининг пайдо бўлиши) ва савдо алоқаларнинг ривожланиши натижасида чатиштириш йўли билан янги ит зотлари пайдо бўлди.

Шундай қилиб чатиштиришнинг тарихий сабаблари кадимги халқлар ва қабилаларнинг кўчманчи ҳаёти, урушлар ва халқлар ўртасидаги савдо алоқалари бўлган.

Аммо феодализм даврида ҳўжаликлар ярим натурал ва бир –биридан ажратилганлиги сабабли чатиштиришни қўллаш унчалик ривожланмаган. Капитализм тараққиёти кўпгина маданий завод зотларнинг пайдо

бўлишига сабаб бўлди. Бу чатиштиришдан фойдаланиш имконияти кенгайди. Ҳозирги вақтда қариб ҳамма завод ит зотлари чатиштириш ёрдамида яратилган.

Тоза зотли урчитишда махсус жуфтлаш натижасида хайвонлар ирсияти бир – бирига анча ўхшаш бўлиб, улар қариб бир хил шаклга эга бўладилар.

Дурагайлар эса ирсиятнинг бир хил бўлмаслиги юкори гетерозиготликнинг бўлишини кейинчалик, буларни ўз – ўзи билан чатиштирганда хилланишга олиб келиб, ҳар хил болаларнинг туғилишига, уларда катта ўзгарувчанлик ва ҳар хил шаклларнинг пайдо бўлишига олиб келишини Ч.Дарвин ўз таълимотида кўрсатиб ўтган.

Чатиштириш дурагайларда ҳар хил зотли хайвонлар хусусиятларининг кўшилишига, уларнинг ҳаётчанлиги ва сифат хусусиятлари ошишига, яъни гетерозиснинг юз беришига, ҳар хил ташки таъсирларга тез мослашувига олиб келади. Дурагайларда ташки муҳит шароитини танлаш хусусиятлари анча пасайган бўлиб, улар янги шароитга тез кўникадилар ва натижада маълум йўналишда тез ўзгариб борадилар.

Шунинг учун чатиштиришда “маҳаллий” ёки бошқача қилиб айтганда керакли йўналишда сифат хусусиятлари унча яхши бўлмаган ит зотини “яхшиловчи” зот, озиклантириш, асраш шароитларига ва иқлимга мос келувчи зот бўлиши зарур. Шу билан биргаликда “яхшиланувчи” зотга ўтказиладиган белгиларни ривожлантириш учун яхши озиклантириш ва сақлаш шароитини яратиш лозим. Акс ҳолда керакли бўлган белгилар маҳаллий зотга ўтмаслиги ва ҳатто у ўзининг қимматли хусусиятларини йўқотиб қўйиши ҳам мумкин. чатиштириш учун зотларни танлашда, чатиштириш мақсади ва шу хизмат турининг йўналиши ҳисобга олиниши лозим.

Чатиштиришда яхшиловчи зотнинг энг яхши насли эрак итини танлаб олиш зарур, яхшиланувчи зотда ҳам белгилари яхши ривожланган, маҳаллий шароитга жуда яхши мослашган урғочи хайвонлар ажратиб олиниши зарур.

Хар хил хайвонларнинг ўзаро чатишиши натижасида олинган дурагайларда белгиларнинг катта ўзгарувчанлиги ёки гетерозиготлик келиб чиқади. Бу хайвонларни танлаш ва жуфтлаш имкониятини оширади ва янги юқори хизмат сифатларига эга зотлар яратишга ёрдам беради.

Дурагайларда “дурагайлик куввати ёки гетерозис” ходисаси руёбга чиқиб уларнинг тез ўсиши ва ривожланишига, юқори хизмат маҳсулдорлигига эга бўлишига олиб келади.

Чатиштириш натижасида хар хилхайвон зотларининг хар хил белгилари хилма – хил равишда ўзаро қўшилиб комбинацион ўзгарувчанлик ёрдамида янги ит зотлари яратилади.

Дурагайларда ирсият бўшаши ва бойийди, улар ташки мухит ва тарбиялаш ёрдамида исталган томонга тез ўзгаришга мойил бўладилар. Бу ёш дурагай хайвонларни мақсадга мувофиқ тарбиялаш ёрдамида маълум хизмат йўналишдаги хайвонларни етиштиришга олиб келади.

5. Итчиликда гибридизация, уни қўллаш, ахамияти.

Урчитишнинг яна бир усулига турлараро чатиштириш яъни турлараро гибридизация киради. Бунда итларни шакал, бўри билан чатиштирадилар.

Итларнинг узоқ аждодлари бўлиб ёвойи бўри ва шакаллар ҳисобланади. Буни бир нечта белгилар исботлайди: биринчида – айрим зотлар сунъий танлаш таъсирида кам ўзгарганлар ва кўп ҳислатлари билан бўриларни эслатадилар (Енисей, Чукотка, Колима ва Канада Шимолининг лайкалари ҳамда немис овчаркаси); иккинчидан – серпуштлик ва итни

бўри ёки шақал билан чатиришдан ҳосил бўлган ва нормал ривожланидиган дурагайлар; учинчидан – лайка ва бошка ит зотларининг скелети шақалникига ўхшашлиги; тўртинчидан – хозир ҳам бўри, песец ёки тулкини осонликча қўлга ўргатиш мумкин, шу билан бирга ит одамнинг қаровидан қолса тезда ёвойиллашиб кетади. Аммо итларга фақат бўри ва шақаллар якин бўлади. Гиена, песец, тулки ва бразил итлари уй итларига ўхашликларига қарамасдан, уларнинг аجدодлари бўлиб ҳисобланмайди, чунки улар ит билан чатитштирганда авлод бермайди.

Итчиликда урчитиш ва наслчилик ишининг аҳамияти.

Хизмат итчилигидаги наслчилик ишнинг асосий вазифаси – наслдор итларнинг бош сонини кўпайтириш, ит танасининг ташқи шаклини ва конституциясини, олий нерв фаолиятининг типини, жисмоний чидамлилигини, сезги аъзоларнинг ўткирлигини ва бошқаларни яхшилашдир. Итларнинг хизмат сифатини яхшилишга йўналтирилган наслчилик иш системасининг негизида учта омил ётади: асосланган танлаш, мўлжалланган жуфтлаш ва итларни урчитишнинг тўғри усули. Шулар билан биргаликда бўғоз ургочи ит ва болаларини парваришлаш ҳамда кейинчалик ёш итларни сифатли ўстириш ва тарбиялаш катта аҳамиятга эга. Наслчилик иши хайвонларни тўғри озиклантириш, асраш ва улардан тўғри фойдаланиш билан бирга олиб борилганда юқори хизмат сифатларига эга, насли зотлар, тизимлар, оилаларни келтириб чиқаради.

Хизмат итлардан энг кўп Шаркий – Европа овчаркаси қўлланади. Ундан ташқари бошка ит зотлари ҳам ишлатилади.

Қоровуллик ва чўпонлик хизмати учун шаркий европа овчаркасидан ташқари кавказ овчаркаси, ўрта осие овчаркаси, жанубий рус овчаркаси ва

бошқ. қўлланади. Шимол шаронтида чанани тортиш учун шимол шарқий лайкалар ишлатилади.

Хизмат итларининг барча зотлари наслсиз итлардан ва бир – биридан кескин ифодаланган экстерьер хусусиятлари ва хизмат сифатлари билан фарқ қилади. Зотнинг ижобий хусусиятлари тизимли сунъий танлаш ва жуфтлаш йўли билан мустаҳкамланиш ва такомиллаштирилиши лозим. Агар бу иш бажарилмаса ва итларнинг кўпайиши тизимсиз равишда кечса, зотлар ўзларининг ижобий сифатларини йўқотади ва аста – секин йўқолиб кетади. Шунинг учун ҳар бир зот билан алоҳида доимий наслчилик ишларини олиб бориш зарур. Бу вазифани турли ит клублари ва тегишли идораларга қарашли ит питомниклари бажарадилар.

Наслчилик ишларини ташкил этиш, унинг таркибий қисми ва вазифалари.

Наслчилик ишидаги энг муҳим вазифалардан бири мавжуд зотларни яхшилаш, янги зотлар, хиллар, тизимлар яратиш дастурини ишлаб чиқиш ва уни бажариш йўллари ахтаришдир.

Чунки мамлакатимизда рўй бераётган ижтимоий – иқтисодий ўзгаришлар ёки ислохатлар янги мулкчилик шакллари келтириб чиқарди. Давлат ва жамоа хўжаликлари билан биргаликда нодавлат хўжаликлар пайдо бўлди.

Бу хўжаликларни насли хайвонлар билан таъминлаш учун замонавий талабга жавоб берадиган ит зотларидан фойдаланиш, янги зотларни яратиш лозим.

Республикада наслчилик ишларини бошқариш Ўзбекистон Кинология Федерацияси, Миллий кинология маркази, зотлар бўйича клублар томонидан амалга оширилмоқда. Уларда немис овчаркаси,

шаркий европа овчаркаси, ўрта осие овчаркаси, рус спаниели, лабрадор, доберман – пинчер ва бошқа ит зотлари бўйича наслчилик ишлари олиб борилади.

Бу ташкилотларда ва вилоятлардаги бўлинмаларида режа асосида хайвонларни яхшилаш бўйича тадбирий чоралар ўтказиш топширилган. Республика миқёсида ва минтакалар бўйича наслчилик ишининг истикболли режалари ва тадбирларни ишлаб чиқади, насли эркак хайвонларни болалари сифатига караб синаш ва баҳолаш ишларини ташкил қилади. Наслчилик хўжаликларида хайвонларни бонитировка қилади, эркак хайвонлардан самарали фойдаланиш режасини тузади. Наслчилик хужжатларининг тўғри юритилишини насли хайвонларни наслчилик китобида рўйхатга олишни ташкил қилади. Селекция марказлари ҳар бир хайвонлар зоти бўйича наслчилик ишларини юритиш, наслчилик хизматини олиб боровчи ташкилот ва корхоналарга, шахсий итчилик клубларига илмий услубий раҳбарлик қилиш, мувофиқлаштириш ишларини олиб бориш, тажрибаларни ва наслдор хайвонларни кенг тадбиқ қилиш юклатилади. Бу марказлар ит питомниклари ва хусусий итчилик клублари билан ҳамкорликда иш олиб борадилар. Уларнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

– юқори наслдор гуруҳлар, тизимлар ва онлаларни яратиш.

– наслдор эркак хайвонларни етиштириш, уларни жинсий кўрсаткичлари бўйича баҳолаш ва танлаш, авлодларнинг сифатига караб баҳолаш, яхшиловчи деб баҳоланган насли эркак хайвонлардан кенг миқёсели селекция ишларида самарали фойдаланиш, юқори сифат кўрсаткичларига эга – иқлим шароитига яхши мослашган янги зотлар, хиллар ва гуруҳларни яратиш, наслчилик хўжаликлари учун танлаш,

жуфтлаш ва урчитишнинг самарали тизимини ишлаб чиқиш ва тадбик қилиш.

– зот бўйича селекция – наслчилик ишининг истиқболли режасини ишлаб чиқиш.

– наслчилик захираларини жойлаштириш ва зотни такомиллаштиришда фойдаланиш.

– наслдор ёш итларни тарбиялашнинг қулай усуллари ва технологияларини ишлаб чиқиш ва бошқалар.

Ўзбекистон кинология федерацияси ва Миллий кинология маркази жадал замонавий усуллардан фойдаланиб бўлажак янги тизимлар, оилалар, зотдор итларнинг янги хиллари, зот гуруҳлари ва зотларни олдиндан синаш бўйича иш олиб боради. Турли итчилик клублари ва питомниклар билан ҳамкорликда насли ёш итларни етиштириш бўйича вазифаларни режалаштириш ва улардан тўғри фойдаланишни назорат қилади. Наслчилик иши бўйича илғор тажрибалар ва фан ютуқларини тарғибот қилади ва ишлаб чиқаришга тавсиялар ишлаб чиқаради. Ривожланган мамлакатлардаги селекция ишларининг ахволини ўрганиб, умумлаштириб тегишли ташкилотларга маълумот тариқасида юбориб туради.

Потрул–пост хизмати ва жамоат тартибини сақлаш бош бошқармаси қошидаги кинолог ходимлар ва кидирув–хизмат итларни тайёрлаш маркази каби хўжаликларда кинолог мутахассисларни танлайди, ўқитади, уларнинг малакасини ошириб боради. Генетика ва селекция масалалари бўйича республика ва вилоятларда йиғилишлар, конференциялар, симпозиумлар, семинарларни ташкил қилади. Илмий тадқиқот муассасалари томонидан бажарилган селекция ишлари натижаларини

умумлаштиради, илмий тўпламлар ва бюллетенларни нашр қилишга тайёрлайди.

Наслчилик ишлари режаси. Наслчилик ишининг истикболли режалари ҳар хил ит зотлари учун 5–10 йилга тузилади. Зотлар билан йирик миқёсида селекция дастурлари селекция марказлари томонидан 10–15 йилга тузилади. Наслчилик иши режаларини тузиш анча мураккаб, қийин ва ижобий иш бўлиб уни тузишда наслчилик бўлимларининг ва итчилик клубларининг етакчи мутахассислари, селекционерлар ва олимлар катнашадилар. Наслчилик иши режаси икки қисмдан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири бир неча бўлимлардан ташкил топади. Биринчи қисмида итчилик хўжалигининг аҳволи, хайвонларни асраш шароитлари, ит бош сонининг тўлиқ тавсифи берилади. Шу қисмда уни яхшилаш учун илгари олиб борилган наслчилик иши таҳлил қилинади. Биринчи қисм маълумотлари наслчилик иши режасини тузиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Режанинг иккинчи қисмида мавжуд итларни такомиллаштиришнинг комплекс тадбирлари аниқ белгилаб берилади. Наслчилик иши режасининг биринчи қисми қуйидагилардан иборат бўлади:

1–бўлим – наслчилик иши билан шуғулланаётган итчилик хўжалигининг (питомник) табиий ва хўжалик шароити тавсифи. Хўжалик қачон ва қандай ташкил топгани, унинг жойлашиши; тупроқ–иклим кўрсаткичлари, хизмат йўналишлари тўғрисида маълумотлар, ҳар хил зотларга мансуб итларининг сони ва уларнинг питомникда жойлашиши; асосий иктисодий ва ишлаб чиқариш кўрсаткичлари берилади.

2–бўлим – наслчилик хўжаликдаги хайвонларнинг қисқача шаклланиши тарихи. Унинг қачон ва қандай шаклланганлиги; хайвонларнинг каердан, қайси зотлардан олиб келинлагани, уларнинг

сони, зотдорлиги; насли итларнинг қаердан, қачон олиб келинганлиги, улардан қандай фойдаланилгани; қайси урчитиш усуллари қўлланилгани, ит гуруҳининг зот таркиби қандай ўзгариб боришганлиги берилади.

3–бўлим – ёш хайвонларда ўстириш шароитлари, ёш итларни 2 ойликгача, 2 ойдан 6 ойгача, 6 ойдан 12 ойгача, 12 ойдан 18 ойгача озиклантириш рационлари, схемаси берилади. Уларнинг тирик вазнининг ўзгариб бориши кўрсатилади. 6 ойликдан бошлаб ит болаларининг бонитировка синфлари, зотлилиги тўғрисида маълумотлар берилади.

4–бўлим – хайвонларни озиклантириш ва асраш шароитлари.

5–бўлим – урғочи хайвонлар таркиби.

1. Популяция урғочиларининг зотлилиги.

2. Урғочи хайвонларнинг тирик вазни.

3. Урғочи хайвонларнинг экстеръери ва конституция хусусиятлари.

4. Урғочи хайвонларнинг кўпайиш қобилияти.

5. Урғочи хайвонларнинг туғиш ёши бўйича таркиби.

6–бўлим – итчилик хўжаликдаги наслдор эркак хайвонларнинг тавсифи. Лакаби, зоти, шажараси, қайси тизимга мансублиги берилади.

7–бўлим – наслдор эркак итларни болалари сифатига қараб баҳолаш.

8–бўлим – итчилик хўжалигининг генеалогик тузилишини таҳлил қилиш. (тизимлар, оилалар, машҳур насли эркак ва урғочи хайвонларнинг генеалогик тузилиши, қариндошлик алоқалари).

9–бўлим – итчилик хўжаликдаги эркак хайвонлар тизимлари ва урғочи хайвонлар оилалари тавсифи.

10–бўлим – хўжаликда қўлланилган танлаш, саралаш ва жуфтлаш усуллари таҳлили.

Наслчилик иш режасининг 2–қисми қуйидаги бўлимлардан иборат бўлади:

1–бўлим. Режали топшириқлар. Режалаштирилган даврнинг ҳар бир йилига миқдорий ўсиш ва сифат кўрсаткичлари.

2–бўлим. Ҳайвонларни озиклантириш ва асраш шароитларини яхшилаш бўйича тадбирлар.

3–бўлим. Ёш ҳайвонларни ўстириш ва тарбиялашни яхшилаш тадбирлари.

4–бўлим. Ҳайвонларнинг кўпайиш қобилятини ошириш тадбирлари.

5–бўлим. Наслчилик ишининг умумий йўналиши ва урчитиш усуллари.

6–бўлим. Етакчи тизимларни танлаш ва улар билан ишлаш.

7–бўлим. Ҳайвонлар оилалари билан ишлаш.

8–бўлим. Насл ядросини танлаш ва у билан ишлаш.

9–бўлим. Наслли жуфтлаш ёки саралашнинг умумий принциплари ва схемалари.

10–бўлим. Наслдор эркак ҳайвонларни танлаш ва уларни алмаштириш. Ансдор эркак ҳайвонларни 2–2,5 йилда алмаштириш, тизимларни 9–10 йилда алмаштириб бориш режаси тузилади.

11–бўлим. Жуфтлаш ёки саралаш режаси. Бу бўлимда ҳар бир танланган наслдор эркак ит бир гуруҳ ургочи ҳайвонларга қарийб икки йил давомида беркитилади.

12–бўлим. Умумий ташкилий тадбирлар.

13–бўлим. Истикболли селекция–наслчилик иш режасини жорий қилишнинг иқтисодий самарадорлиги.

Юкоридаги наслчилик иш режаси катъий эмас. Хўжаликларнинг йўналиши, мақсади ва шароитларига қараб ўзгариб бориши, яъни айрим бўлимлар қисқариши, бошқалари эса кучайтирилиши мумкин.

Урчитиш усулларидан тўғри фойдаланиш.

Барча ит зотлари бир – биридан ва оддий кўча итларидан яққол ифодаланган экстерьер хусусиятлари ва хизмат сифатлари билан ажралиб туради. Зотнинг ижобий хусусиятлари систематик сунъий танлаш ва саралаш (жуфтлаш) йўллари билан мустахкамланиши ва такомиллаштирилиши зарур. Бундай ишлар бажарилмаганда ва итларнинг кўпайиши назоратсиз кечганда, зотлар ўзининг ижобий хусусиятларини йўкотади ва зотнинг йўқолиб кетиш жараёни бошланади. Шунинг учун ҳар бир хайвон билан алоҳида наслчилик ишларини олиб бориш зарур. Бу вазифани итчилик клублари ва питомниклар бажаради.

Урчитиш усули деб энг қимматли хизмат сифатларига эга авлодни олишга йўналтирилган бир ёки ҳар хил зотларга (айрим ҳолларда турларга) мансуб итларни режали кўпайтириш тизимига айтилади.

Урчитишнинг қуйидаги усуллари қўлланади: тоза зотли урчитиш, чатиштириш, турлараро гибридизация.

Итчиликда урчитишнинг асосий усули бўлиб тоза зотли (зот ичидаги) урчитиш яъни бир зотга мансуб итларни танлаш ва жуфтлаш қўлланади. Бундай жуфтланишдан ҳосил бўлган хайвонларни тоза зотли деб атайдилар. Тоза зотли урчитиш маданий зотлар ҳамда қиммат сифатлари ва белгиларига эга маҳаллий (абориген) зотлар орасида қўлланади.

Тоза зотли урчитиш итларнинг зот ичида ўзгарувчанлигини қўллаб, итларнинг ишчи сифатлари ва экстерьер шаклларини мустахкамлаш ва такомиллаштириш вазифасини бажаради. Бунда иложи борица экстерьер

ва ишчи сифатлари бўйича бир хил, одам талабларига жавоб берадиган итларни олишга интилинади.

Амалиёт кўрсатишича бир зотга мансуб хайвонлар нафакат ташки қўриниши балки бошқа насли белгилари бўйича бир – биридан ажралиб туради. Шунинг учун тоза зотли урчитишда насли итларни танлаш ва қўшиш учун жуфтлаш асосий аҳамиятга эга. Бунда насли хайвонларни ва улардан олинадиган авлодни ўргатиш тизимига риоя қилиш, саклаш ва озиклантириш шароитларини доимо яхшилиш лозим. Урчитиладиган зотни чуқур ва хартомонлама билиш зарур, кичик, айрим ҳолларда илғаб бўлмайдиган аммо зот билан ишлашда қимматли бўлиши мумкин четланишларни кўра билиш керак. Зот тоза усулда қанчалик узок муддат урчитилса шунчалик у барқарор, насли эса консерватив ва сифатлироқ бўлади.

Тоза зотли урчитиш амалда *қариндошлиги бўлмаган, қариндошликнинг турли даражаларида қариндошлараро, линиялар (тизимлар)* йўли орқали олиб борилади.

Амалиётда кўпинча қариндошлиги бўлмаган урчитиш усули қўлланади, бунда жуфтланадиган эркак ва урғочи итлар ўзаро қариндош бўлмайди. Бундай урчитиш усулида энг мустахкам ва ҳаётчан авлод олинади.

Қариндошлиги бўлмаган усулда урчитишда оталаниш жараёнида кўпроқ хромосомалари ўхшамайдиган эркак ва урғочиларнинг жинсий хужайралари ўзаро қўшилади ва натижада наслнинг бойитилиши келиб чиқади. Бундай организмда ассимиляция ва диссимиляция жараёнлари, ўсиш ва ривожланиш жадалроқ кечади. Ишчи сифатлари, чидамлилиги, серпуштлиги бўйича бундай хайвонлар ўз ота – оналаридан устун келади. Замонавий биологиянинг бундай қонунлари хайвонларни урчитиш

ишларида фаолият кўрсатадиган мутахассислар учун назарий база ҳисобланади.

Қариндошлараро урчитиш деб бир – бири билан яқин қариндош бўлган ҳайвонларни (ака ва сингил, ота ва қизи, бўла ва сингил ва бошқ.) жуфтлашга айтилади. Бундай урчитиш бир хиллик жуфтлашнинг энг охириги шакли ҳисобланади.

Қариндошлараро урчитишни жуда эҳтиёткорлик билан ва фақат аниқ мақсадлар учун қўллаш лозим. Ижобий сифатлар тез мустаҳкамланиши билан бир вақтда кераксиз ва ҳатто ҳавфли хусусиятлар ва белгилар ҳам мустаҳкамланади, авлоднинг ҳаётийлиги пасаяди. Итларнинг скелети нимжонланади ва ёмон ўсади, конституцияси ва асаб тизими кучсизланади, тишлар ва тишланиш кучсиз бўлади, ишчанлик ва касалликларга қарши чидамлик пасаяди. Бундай урчитишда мажрухларнинг туғилиши кузатишган.

Бир хил шаронтда яшайдиган жуфтланадиган ҳайвонлар қанчалик яқин қариндош бўлса бундай урчитишнинг оқибати шунчалик зарарли бўлиши мумкин. Қариндошлараро урчитишни тизимсиз яъни назоратсиз бўлишига йўл қўймаслик учун питомникларда ва итчилик клубларда махсус ҳисоб олиб борилади (шажара карточкалари, ҳисоб карточкалари, қўшиш режаси ва бошқ.).

Тоза зотли урчитишнинг энг мураккаб шакли бўлиб линиялар яъни тизимлар бўйича урчитишдир. Линия деб қандайдир битта машхур аجدоддан урчиган, унга конституция, экстерьер ва хизмат сифатлари бўйича ўхшайдиган, бир зотга мансуб итлар гуруҳига айтилади. Қон бўйича ва завод линиялар бўлади.

Хизмат итчилигида асосий урчитиш усули бу тоза зотли урчитиш бўлиб, у қариндош бўлмаган итларни жуфтлашга таянади.

Юкорида келтирилган усуллардан ташкари итчиликда чатиштириш усуллари ҳам қўлланади. Бу усулда ҳар хил зотларга мансуб эркак ва ургочи итлар жуфтланади. Чатиштириш янги зотни яратиш, бир зот итларнинг сифатини бошқа зот итлари билан яхшилаш ва насли бўлмаган *фойдаланувчи* итларни олиш учун қўлланади. Бу усул ёрдамида олинган авлодлар метис яъни дурагайлар деб аталади.

Турли мақсадлар учун турлараро гибридизация усули яъни ҳар хил турларга мансуб хайвонлар қўлланади.

Ит зотларини такомиллаштиришда наслчилик ишининг ўрни.

Итларнинг сифат томонлари уларнинг хизмат сифатлари ва хусусиятлари ҳамда зот хусусиятларидан келиб чиқади. Зотлар одам томонидан ишлаб чиқилади, шундан маълум — ки одамнинг меҳнати яъни наслчилик ишларини тизимли олиб бориши зотларнинг ҳосил бўлишига ва такомиллаштирилишига катта таъсир ўтказди.

Зотнинг насли ва хизмат сифатлари канча юкори бўлса шунча унга сарфланган одам меҳнати (ёш хайвонларни ўстириш, озиклантириш, энг яхши индивидларни танлаш ва жуфтлаш) кўп бўлади. Зотлар қандайдир котиб қолган нарса эмас, улар доим ривожланиб туради, одам томонидан керакли томонга ўзгартирилиб туради. Бу ривожланишда бирламчи зотдан фарқ қиладиган янги зотлар пайдо бўлади ёки мавжудлари такомиллашади.

Уй хайвонлари ва шу жумладан итларни кўпайтириш тарихи давомида одам хайвонларни хонакилаштиргани, чатиштиргани, энг яхши авлодларини танлагани ва жуфтлагани ва натижада ўзига керакли хайвонларни яратганлиги кўринади. Бу хайвон гурухлари кейинчалик кўпайиб мустақил зотларга айланган.

Зотни такомиллаштириш жараёни урчитилинаётган хайвонларнинг насли сифатларини ўрганиш, керакли сифатларга эга авлодни олиш кейинчалик уларни танлаш ва жуфтлаш кабилардан ташкил топади.

Зотни такомиллаштиришда насли ургочи итлар билан наслчилик ишини олиб бориш катта аҳамиятга эга. Яхши ривожланган, соғлом, мустаҳкам ва серпушт она итларни саралаб олиш қимматли авлодни олишга замин яратади. Афсус – ки бу ҳолат ҳамма вақтда ҳам инобатга олинмайди ва саралаш ишлари факат ота йўналишида олиб борилади.

Юқориларда келтирилганидек зот бу келиб чиқиши бир хил, ўзига хос биологик ва хизмат сифатларига, тана тузилишига, насли кўрсаткичларига эга, ҳаётий шаронтларга талаблари ўхшаш бир гуруҳ хайвонларга айтилади. Зот етарлича катта хайваонлар гуруҳини бирлаштириш лозим. Шундагина уни такомиллаштириш мувафакиятли кечади. Зот ичидаги хайвонлар маълум хусусиятлари билан бир – биридан фарк қилади.

Зот чегараларида, талаблардан келиб чиккан ҳолда ва озиклантириш шаронтлари ҳамда наслчилик ишининг йўналиши бўйича зот ичидаги айрим биологик хусусиятларига эга хайвонларнинг типлари ишлаб чиқилади.

Зод ичидаги типларнинг мавжудлиги итчилик талабларини тўлиқ кониктиради ва зотни кейинчалик такомиллаштиришга имкон яратади. Зот ичида завод типдаги хайвонлар ажратилиши мумкин. Завод типига қўшилган хайвонлар хизмат сифатларининг хусусиятлари, келиб чиқиши ва экстерьерга эга.

Атамалар

Этиология – касаллик қўзғатувчи сабаблар ва шароитларнинг йиғиндисини ўрганувчи таълимотдир. Касаллик қўзғатувчи ташқи сабабларга - механик, физик, кимёвий омиллар киради. Касалликни келиб чиқиши, таъсирини таъминловчи сабабларга-шароит дейилади. Бу шароитларга зоогигиеник талабларни, озиклантириш қондалари ҳамда хайвонларни ишлатиш қондаларини бузилиши киради.

Патогенез – касалликларни ривожланиш қонуниятларини ўрганеди. Бунда касаллик сабаби, дарвозаси ва касалликнинг организмда тарқалиши ўрганилади.

Ветеринария, ветеринария-санитария қондалари ва нормалари - ветеринария соҳасидаги талабларни белгиловчи, давлат органлари ва бошқа органлар, юридик ва жисмоний шахслар рўйя этиши шарт бўлган ҳужжатлар;

Ветеринария дори воситалари – келиб чиқиши табиий ва синтетик бўлган дори моддаларидан (субстанциялардан) ёки дори моддаларининг (субстанцияларнинг) аралашмасидан олинган, хайвонлар касалликлари профилактикаси, уларга ташхис қўйиш ва уларни даволаш, шунингдек хайвонлар организмнинг ҳолати ва функцияларини ўзгартириш учун мўлжалланган воситалар;

Келиб чиқиши хайвонотга мансуб маҳсулот-гўшт ва гўшт маҳсулотлари, сут ва сут маҳсулотлари, балиқ ва балиқ маҳсулотлари, тухум ва тухум маҳсулотлари, шунингдек асаларичилик маҳсулотлари;

Озуқа – хайвонларни озиклантириш учун фойдаланиладиган, келиб чиқиши ўсимлик ва хайвонотга мансуб маҳсулотлар;

Озукабон қўшимчалар – хайвонлар ратсионида этишмайдиган озукавий ва минерал моддалар ҳамда витаминларнинг манбалари сифатида фойдаланиладиган, келиб чиқиши органик, минерал ва синтетик моддалар;

Чекловчи тадбирлар (карантин)- хайвонлар юқумли касалликлар ўчоқларининг доираси кенгайиб кетишига йўл қўймасликка ва уларни тугатишга, улар тарқалишининг олдини олишга қаратилган, хўжалик фаолияти ва бошқа фаолиятнинг алоҳида тартибини, аҳоли, транспорт воситалари, юklarва (ёки) товарлар ҳаракати чекланишини назарда тутувчи маъмурий, эпизоотияга қарши чора-тадбирлар ҳамда бошқа чора-тадбирлар;

Эпизоотия- тегишли ҳудудда хайвонларнинг ўта хавфли ва бошқа юқумли касалликларни тарқалиши;

Эпизоотияга қарши тадбирлар- эпизоотиянинг олдини олишга, уни аниқлашга ёки тугатишга доир ташкилий ва махсус ветеринария тадбирлар тизими;

Ҳайвонларнинг юқумли касалликлари- пайдо бўлишига хайвонларга касалликларнинг қўзғатувчилари таъсири сабаб бўладиган, тарқалиши ҳамда бошқа хайвонларга ва одамга ўтиши эҳтимоли мавжуд бўлган касалликлар.

Патология-хайвон организмда учрайдиган касалликларнинг пайдо бўлиши, ривожланиш қонуниятлари ҳамда оқибатини ўрганадиган фандир

Экзема - терида тез-тез учраб турадиган юқумсиз касалликлардан бири. У ҳар хил кўринишда учраши мумкин, аммо экзема учун тери эпидермиси зарарланиши характерлидир

Касалликнинг оқибати - баъзан организм функцияларининг тикланиши ва батамом соғайиши билан касаллик тугайди. Лекин айрим ўзгаришлар организмда сакланиб қолмайди. Айрим касалликларда организмда иммунитет яъни қайта касалланмаслик ҳолати пайдо бўлади. Организм ўзгарган яшаш шаронтига мослашаолмаганлиги учун мослашиш кучи камайиб кетади, бундан кейин яшашга имкон бўлмайди ва ҳайвон нобуд бўлади. Юрак уруши ва нафас олишни тўхтаб қолиши ҳам ўлимга олиб келади.

Иммунитет - латинча (тозаланган) касаллик пайдо қилувчи турли микроорганизмлар, вируслар, замбурғлар ва уларнинг маҳсулотларига, шунингдек инфекцион моддалар таъсирига берилмаслик хусусияти бўлиб умумий резистентликнинг махсус кўринишини ташкил этади.

Анафилаксия- реакцияларнинг пайдо бўлишида организм суюқликларида аралашиб юрган “реаген” дейиладиган антителалар, секин ривожланадиган маҳаллий аллергия реакцияларнинг пайдо бўлишида эса “Т-лимфотситлар” иштирок қилади. Анафилаксия қўпинча вакцина ёки зардоб юборганда пайдо бўлиб итти оғир (шок) ҳолатга ёки ўлимга олиб келиши мумкин.

Некроз - деб организм тирик чоғида бирор қисмидаги ҳужайра ва тўқималарнинг ўлишига дейилади. У келиб чиқишига кўра физиологик ва патологик некрозларга бўлинади.

Регенерация – организмда тўқималарнинг гишакланиши ёки бирор таъсиротдан вужудга келган, уни батамом ёки қисман тиклаш имкониятига эга бўлган тўқималарнинг ўсиши регенерация дейилади.

Яллигланиш- бу организмнинг ҳар хил касалликларни пайдо қилувчи турли зарарли таъсиротларга нисбатан мураккаб патологик химоя реакцияси бўлиб, томир тўқималарининг морфологик тузилиши ва функцияларининг ўзгариши билан характерланади.

Термометрия-диагностик мақсадда барча касалликларда мажбурий қўлланадиган усулдир. Тана ҳароратини ўлчаш учун қулай жой тўғри ичакдир.

Антисептика - Механик, физик ва кимёвий омиллар билан яраларни касаллик қўзғатувчи микроблардан тозалаш (анти-қарши ва септис-микроб) ҳамда яраларнинг йиринглаб зурайиб кетишининг олдини олишга антисептика дейилади.

Асептика – яраларни даволашда ишлатиладиган ҳамма асбобларни физикавий омиллар таъсирида зарарсизлантиришга асептика дейилади. Бунда асбоб-ускуналар қайнатилади ва буг босими остида актоклавларда киздирилади

Шикастланишлар (Травматизм) - Механик, физик, кимёвий ҳамда биологик сабаблар таъсиридан пайдо бўлган жароҳатларни шикаст (травма) лар, уларнинг йиғиндиси эса шикастланишлар (травматизм) деб аталади.

Физикавий шикастланишлар - Тўқимава орган юқори даражали иссиқ, совуқ, электр токи, энергиясининг ортиқча микдордаги рентген нурлари таъсиридан пайдо бўлади. Кимёвий шикастланишлар-тўқима ва орган, кислота, ишқор, айрим илон, хашарот ва шу кабиларнинг захарлари таъсиридан ривожланади.

Биологик шикастланишлар - Тўқима, орган ва организмга патогенли бактерия, вирус, замбуруг, гельминт ва протозооатоксинлари, шунингдек модда алмашинувида пайдо бўладиган индол, скатол, крезол, пептид каби заҳарлар таъсиридан пайдо бўлади.

Дезинфекция – ташки мухит шароитида касаллик таркатувчи микробларга қарши кураш тадбирларидир. Бу профилактик, мажбурий ва якуний турларга бўлинади.

Дезинсекция – ҳашоратларга қарши кураш чора тадбирлари.

Дегельминтизация – организмдаги гельминтларни ҳайдаб чиқариш чора тадбирлари.

Дератизация – Кемирувчиларга қарши кураш чора тадбирлари. Бу механик, кимёвий ва биологик усулларда ўтказилади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Гавлин И. Разведение домашних животных. Алма-Ата. 1985.
2. Зиядиннов Ф. Кинология асослари. Тошкент 2004.
3. Зубко В.Н. Служебное собаководство. М., ДОСААФ, 1987.
4. Корнеев Л.А. Слово о собаке. М., Мысль, 1989.
5. Нарзиев Д.Х. Ҳайвонлар анатомияси. Тошкент. Мехнат. 1986.
6. Чистяков. Воспитание и дрессировка служебной собаки. Санкт-Петербург. 2005.
8. Хасанова Р.А. Декоративное собаководство: Необычное и обычное о собаках. – Т.: Мехнат, 1990.
9. Поярков А.Д. ва бошқалар О собаке. Москва – Тошкент. Фирма "Фонд".ИПК "Шарк". 1992.

